

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

МОЗАЇКА

БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ «РАДУГА»

Серію засновано у 2008 році

Борис Фінкельштейн

МОЗАЇКА

збірка оповідань

Київ

paqyra

2019

УДК 821.161.1'06-1-3
Ф59

Коли ми дивимося на світ, то повинні бути готові до того, що і світ дивиться на нас. Складні взаємовідносини між людьми, непрості залежності, не випадкові збіги сюжетів і життєвих ситуацій — все це постійно присутнє у творчості Бориса Фінкельштейна. Читаючи його оповідання, відчуваєш всю неоднозначність і багатоплановість реального буття. Письменник глибоко досліджує світ, але, як правило, не дає однозначних відповідей на вічні життєві питання, надаючи нам самим вирішити, що добре, а що погано; що правильно, а що ні. Його літературні герої реальні і беруть участь в творчому процесі, як власне і читачі. І це закономірно, що книги письменника популярні в різних країнах та видаються різними мовами.

ISBN 978-966-281-146-9

© Фінкельштейн Б.Г., 2019

© Журнал «Радуга», 2019

Ми не вірили досі в життєвий зв'язок,
А тепер озирнувся, здивований піснею:
Вже здається чужинним квітучий бузок,
Кольори і шляхи видаються недійсними.

Лиш подумати, тільки бурхлива блакить
Між тобою і мною. Вода б'ється стогнучи.
Наздогнати ту мить просто в обрій летить,
Ніби юність моя, вело твій напівгоночний.

Ти давно вже не я, Ти — лише оберіг
Ще не виданих книг, ти уже не повернешся
У одвічність стежок від западин сирих
До вершин серед вересу¹.

Володимир Набоков

1938

¹ Переклад Володимира Каденка.

Рідним, друзям і колегам

ПЕРЕДМОВА

Шановний читачу, в цю книгу включені як нові, так і раніше написані мною оповідання.

Справа в тому, що в процесі створення нових творів почали виявлятися несподівані тенденції та закономірності. Спочатку мені здавалося, що варто взяти якийсь характерний епізод зі свого досить довгого і багатобарвного життя і викласти його у формі цікавій для читача, і ось — оповідання і готове. Читач, звичайно, говорив при цьому: «Та не може бути!» А я знав, що може. Але з часом закони жанру стали перемагати, і все частіше я став використовувати події реального життя тільки як основу для сюжету.

Однак повністю відірватися від життя, як джерела творчості, не тільки не потрібно, але й неможливо. Може, саме тому оповідання, написані в різний час, якимось чином стали групуватися за темами, напрямками, продовжувати і доповнювати одне одного; створювалося щось на кшталт «візерунків», що входять у мозаїку мого творчого світу. У ньому, в цьому світі — люди, події, предмети. Він ширше реального, і в той же час витікає з нього. Численні сюжетні лінії створюють хитросплетіння взаємопов'язаних життєвих процесів і дозволяють розглядати

різні варіанти розвитку минулого, сьогодення і майбутнього.

Звідси і назва — «Мозаїка». Звичайно, тут вона не вся, а лише частина, і можливо, буде продовження.

Подивимося...

До цієї збірки увійшли оповідання, об'єднані темою «Банк», а також інші, написані в різний час, але в кінцевому підсумку вони виявилися (в основному несвідомо) продовженнями і доповненнями одне одного.

Ось, наприклад, написав я оповідання одинадцять років тому, а через десять років ще одне, майже про те ж, але по-іншому.

Чому? А хто його знає? Можливо тому, що час, який минув, змінив мої погляди, а може бути, життя саме доповнило сюжет. Таким чином, тема отримує свій природний розвиток. І знаєте, це може тривати довго — «все тече, все змінюється».

Те, що в підсумку виходить, ще підлягає творчому осмисленню, але в будь-якому випадку оцінку результату даєте Ви. Читайте!

Борис ФІНКЕЛЬШТЕЙН,
серпень 2019

БАНК

ПАСТРИ, ПАСТРИ, ПАСТРИ...¹

Так вже склалися обставини, що наприкінці 1992 року я став керівником одного з перших в країні комерційних банків. У 1993 році я пішов з нього і деякий час існував вільним підприємцем, але вже в 1994 році очолив Сімферопольську філію іншого банку, який згодом переріс у Кримське регіональне управління. Там працював по 2014 рік.

Тобто більше двадцяти років займався банківською діяльністю. За цей час довелося побачити багато. Чи є що-небудь в цій роботі, що відрізняє її від інших? Так, є. Ми працюємо з грошима і робимо більші гроші з менших. Вчені економісти давно сперечаються, чи можна створювати додаткову вартість, прибуток у сфері обігу, до якої, безумовно, відносяться банки. Марксизм твердо каже, що ні, тільки в сфері виробництва. Ряд економістів двадцятого століття допускають таку можливість.

Я і сам вчений-економіст. Став їм, правда, в зрілому віці, мені вже під сорок було (раніше був інже-

¹ Улюблений вислів папути капітана Сільвера. Р. Л. Стивенсон, «Остров скарбів». 1881 р.

нером). Так ось я вам так скажу: «Робити прибуток у сфері банківської діяльності можна (цим ми, власне, постійно і займалися). Просто не кожному це дано, не у кожного виходить». У цьому, як видно, і суть горезвісного вченого спору.

Роблячи гроші з грошей, природно, вважаєш їх предметом виробництва, ставишся до них професійно, тобто ніяк. Так, саме так, справжній банкір байдужий до чужих грошей, вони не зачіпають його емоційної сфери. Є виробнича задача — збільшити чужі гроші, він цим завданням і займається. До своїх же грошей він відноситься також, як і будь-який інший чоловік, тобто з інтересом. Правда, постійне спілкування з грошима в тій чи іншій формі виробляє якийсь імунітет до фетишизації грошей, навіть своїх. Щось не зустрічав я у керівників банків ні особливої скупості, ні особливого марнотратства. Така собі в цілому «золота середина».

Але ось клієнти наші далеко не так байдужі до грошей, іноді і не тільки до своїх. І, буває, виникають тут кумедні (і не зовсім) ситуації.

Ось про них і поговоримо.

Найбільш ризикованим видом банківської діяльності, особливо в кризові нестабільні періоди, є кредитування. Воно ж і найбільш прибуткове. Кредитування невіддільне від банку. Не дарма слова банк і кредитна організація — це практично синоніми. Звичайно, банки — це не тільки кредити, але і кредити теж в обов'язковому порядку. Добре, коли банк має якісний кредитний портфель і забезпечений власними кредитними ресурсами; погано, коли це не так. Погіршення

стану економіки завжди веде до погіршення якості кредитних вкладень. Зрозуміло, що питанням кредитування в кожному банку приділяється найпильніша увага.

Але, слід сказати, що це і найбільш вразливий для усвідомлених шахрайських дій напрямок діяльності банку. Я завжди намагався вкрай обережно кредитувати своїх клієнтів, але, тим не менш, усяке зустрічалося за ці роки.

Приходить якимось старий товариш по службі і приводить із собою потенційного позичальника. Характеризує його виключно позитивно, гарантує його ефективність і порядність.

Починаємо вивчати питання. Начебто гарна перспективна пропозиція. Правда, потрібна велика сума грошей, але майно, що закладається позичальником: земля, будівлі, — дозволяють забезпечити економічну безпеку кредиту. І все було б добре, але бентежить лише дециця. Майно, яким забезпечується позика, при дуже ретельній перевірці виявляється належить не тільки заявнику. Більш того, дії, які змінили статут майна, зроблені ним недавно. Проглядає бажання мінімізувати власні ризики.

Починаємо вивчати пропозицію ще глибше, і нарешті юристи виявляють в первинних документах по заставі зовсім маленьку похибку. Думаємо: «Ну, напевно, це випадковість, адже такі порядні люди». Але професійна обережність все-таки вимагає вивчити і цю, як би дрібницю. І починає ця «дрібниця» ставати все більшою і більшою, і врешті-решт всім зрозуміло, що кредит забезпечується досить спірним з юридичної

точки зору майном. А це значить, що він не забезпечений зовсім.

Хочеться бачити в людях найкраще, і члени кредитного комітету висловлюють припущення, що позичальники не усвідомлюють справжнього стану справ. Передбачається, що потрібно в кредиті відмовити. Але заявники не винні; вони були впевнені в успіху, принаймні, так впевнено викладали свою позицію.

І тут надходить остання і остаточна інформація від іншого нашого старого і лояльного клієнта, яка підтверджує усвідомлено шахрайський характер кредитного пропозиції. Важко розчаруватися в людях, але все-таки запрошуюю старого знайомого переговорити.

— Як же так? — питаю його. — Ми ж давно знайомі, а ви прийшли до нас зі злочинними намірами.

Тут настала його черга обурюватися:

— Мені гроші потрібні, я що, у вас їх з кишені беру, може і віддам коли-небудь.

Людина навіть не усвідомлює, що він в моїх очах вже злочинець, шахрай, і я вже ніколи йому руки не подам. Сказав йому про це, і ми розлучилися назавжди. І тут я задумався, як це могло з ним статися. Думав, думав і зрозумів нарешті: нічого з ним не сталося, він завжди такий був. Все життя працював в державній установі. Всі гроші бюджетні, знеособлені, загальні. Коротше, не свої. А не своє, значить нічие, значить безхазяйне, і взяти його не гріх, а молодецтво; прибрати до рук — хазяйновитість, кмітливість. Ось через це ми так «добре» і жили при соціалізмі,

і в магазинах у нас був «достаток». І зараз у нас не цукор, але гірше, ніж раніше, не буде ніколи. Такий наочний приклад всім нам. З тих пір ми, як правило, і не кредитували в великих масштабах державні підприємства і державних службовців. Занадто легко, без особистої відповідальності вони звикли поводитися з грошима. Кредитувати потрібно підприємців. За ними, звичайно, теж пильнувати, але вже, принаймні, люди знають ціну грошам і власному слову. Решта на цьому ринку не виживають. Маленький приклад, а скільки їх було за минулі роки. Довгий час після цього випадку доходила до мене смутна інформація про негативні відгуки цього «товариша по службі» про «кредитосів-банкірів», які «крутять наші гроші». Ось так то, ми і винні в тому, що вони не зуміли скористатися в своїх несправедливих цілях грошима наших клієнтів.

Є у мене одне життєве спостереження, не пов'язане з фінансовими питаннями, але пояснює воно багато. Думаю, всім чоловікам подобаються красиві жінки. І це цілком нормально, нормально для нормального чоловіка. А ось якщо вам зустрінеться чоловік, який спочатку почне про них погано відгукуватися, то це на 100 відсотків або невіддале залицяння, чи нетрадиційна сексуальна орієнтація. Так що не слухайте, коли про нас, банкірів, погано говорять. Це просто означає, що з «залицяння» нічого не вийшло. Придивіться краще до того, хто лає.

Зустрічаються і інші форми обману, так би мовити неусвідомлені. Людина, особливо притиснута до стінки обставинами, схильна вірити

самому собі навіть при найефемерніших обґрунтуваннях. Скільки ми їх чули, але ось результатів майже ніколи не бачили.

Від слова і справи банкіра залежить багато чого. Одне потрібно пам'ятати твердо: спочатку подумай, потім говори. А якщо слово дав, то тримай його. Відмовитися від свого слова банкір не може, якщо, звичайно, передумови не змінилися.

Пам'ятаю один випадок. 1994 рік — позичальник просить невелику суму, але терміново. У заставу надає старовинну картину. Проводимо експертизу — картина коштує істотно дорожче, навіть за мірками того часу. Кредит на 3 місяці, але клієнт додає в договір особливі умови: картина ніколи і ні за яких обставин не може бути продана в погашення кредиту і, повернувши борг з відсотками і пенею, власник може забрати її в будь-який час.

Картина мені сподобалася, сума була коректною, і тому я не побачив особливого ризику в цих додатках. А сам подумав: «В крайньому випадку собі її візьмемо».

Пішов позичальник і ... «з кінцями». Три місяці минуло, потім рік, потім два, потім три. Картину я у себе в кабінеті повісив, сигналізацію підвів, звук до неї, і цілком вона мене влаштовувала. Кілька разів придивлялися до неї; пару раз дуже пристойні гроші пропонували. Але ж ми слово дали; так вона і висіла. Загалом, через сім років клієнт з'явився. Без обговорень оплатив в касу борг, відсотки, пені та штрафи — дуже навіть пристойна сума вийшла, загорнув картину і зібрався йти.

— Де ж ви були? — питаю.

— У хазяїна², — відповідає. — Відпустили раніше за хорошу поведінку.

І більше ми його не бачили. Пішов, але враження про нас, думаю позитивне, у нього залишилося і досі десь тут незримо присутнє.

Приблизно з такими ж умовами неодноразово потрапляв до нас в заклад невеликий срібний витвір Бенвенуто Челліні³. Я для нього навіть окрему клітинку в сховищі виділив. І його забрали решті решт, погасивши всі борги.

Однак часи були ще ті, і треба було пильнувати. Ми тоді розташовувалися на орендованих площах Російського драматичного театру в Сімферополі. Якось літнього дня я сидів у кабінеті генерального директора театру і обговорював якусь господарську тему. Вікно було відчинене, і через нього доносився легкий гул вулиці. Раптом в цей заспокійливий фон виразно вписалася автоматна черга, потім ще одна, потім ще.

— Стріляють, — обережно сказав я керівнику театру.

Ми прислухалися. Десь метрів за триста йшов справжній бій. А треба вам сказати, що я ще з армії добре пам'ятаю відстань, на яку поширюється нищівна сила автомата Калашникова.

Це був відомий в місцевих колах епізод зі штурмом страхової компанії «Центуріон». Бій ішов прямо на вулиці, заповненій машинами і людьми.

² У в'язниці (*жаргон*).

³ Бенвенуто Челліні (1500–1571) — видатний італійський скульптор, ювелір, живописець, воїн і музикант доби Ренесансу.

У густому потоці машин була і наша інкасаторська, яка дисципліновано разом з усіма стала здавати назад, поки не вийшла із зони обстрілу. А що, питається, метушитися. У ній сиділи ті ж люди, які бачили вибухи і стрілянину 1992-го, 1993 років. Такі були умови життя, і вони гартували відповідні характери. Різні якості ціную я в оточуючих, але в чоловіках — перш за все мужність. Здається Фіхте⁴ колись сказав: «Нехай покинуть мене всі, тільки б не покинула мене мужність». Думаю, не можна сказати краще.

Час собі йшов, настав серпень 1998 року. Дефолт російського ринку цінних паперів створив грандіозну фінансову кризу. Люди кинулися в банки за грошима, росіяни кинулися додому в спробі що-небудь врятувати. Але до будинку потрібно було ще доїхати, а кредитні картки заблокувалися в один день.

Величезні натовпи народу стояли перед нашими філіями та відділеннями, гроші в касах фізично закінчилися, і нові не підвозили. Тоді, саме тоді, в найгостріший період кризи я і мої співробітники стали здавати в банк на депозити всі свої готівкові заощадження. І каси продовжували працювати, натовп поступово заспокоювався. Ми стали давати кредити росіянам, громадянам іншої держави, без застави, без забезпечення, під чесне слово. Правда, тільки в розмірі вартості зворотного квитка, але все ж таки який ризик! Цікаве це було спостереження; ми цих людей навіть не шукали,

⁴ Йоганн Готліб Фіхте (1762 – 1814) — німецький філософ.

так і механізму для цього у нас ніякого не було. Відсотків п'ять не повернулося, інше було повернуто, іноді з запізненням, іноді по частинах, іноді з кур'єрами, але прийшло. Ось це співвідношення: 95:5 і є, вочевидь, реальний соціальний зріз суспільства, що відокремлює порядних людей від тих, хто готовий стягнути все, що можна. Не так вже й погано, якщо подумати.

Численні кризи загартували нас, навчили плавати серед хвиль. Справжній кризовий керуючий — це полководець в бою. Від його дій залежить успіх всього, він не може і не повинен падати духом; він зобов'язаний перемогти, і він завжди перемагає. Але чого це йому вартує — це вже інша розмова.

2004 рік, так звана Кучмівська криза. Голова держави необережно висловився про банківську систему, і налякані вкладники побігли знімати свої гроші. Вчора ще було так добре, а сьогодні, виглядаючи у вікно, я бачу величезну розбурхану юрбу. «Дуже схоже на революцію, — подумав я. — Може, треба виступити перед людьми і спробувати їх заспокоїти?» Думка здалася слушною, і я вирішив її реалізувати. Мені винесли табурет, який щільно оточили десяток найбільших охоронців, і я почав говорити. Так, не просто бути Леніним на броньовику або Фіделем Кастро перед мешканцями Гавани. Передні ряди ще щось чули, але задні напірало так, що нас мало не розчавили. Коли ми нарешті вирвалися, то виглядали як після сауни. Однак натовп, як не дивно, став рідшати і до вечора зовсім розсмоктався. Особистий приклад дорогого коштує.

І коли нарешті грянула всесвітня фінансова та економічна криза, ми вже знали, що робити. У мене якраз на початку листопада закінчувався термін великого депозиту в нашому банку. Довелося показати приклад: ми повідомили клієнтам, пресі, і я публічно перед натовпом і телекамерами подовжив його на дванадцять місяців, в перший раз в житті порушивши таємницю вкладу фізичної особи. Допомогло, але наступного разу слід було б придумати що-небудь новеньке.

До речі, щодо банківської таємниці. Зараз ця тема як би непопулярна в світі. Дуже вже багато з'явилося бажаючих подивитися, що там всередині. Тут тобі і держава, і численні так звані «куруючі органи», і громадські організації, і преса, і інші (слово «інші» — тут не для красного слівця). Але у мене своя думка з цього актуального питання. Адже це, особливо що стосується фізичних осіб, така ж закрита інформація, як наприклад відомості про хвороби, або про майно, або про інші аспекти приватного життя людини. Такі принципи дуже часто входили в суперечність з бажаннями всіх тих, хто думає, що вони наділені правом «тримати і не пущать». Був випадок, коли ми витратили великі гроші на юридичний захист права приватної особи зберегти в таємниці свої сімнадцять копійок на рахунок (дійсний випадок). При цьому зауважив я цікаву закономірність: протягом багатьох років всі, хто за різних обставин безуспішно намагався отримати від нас інформацію, що становить банківську таємницю, через деякий час благополучно ставали нашими клієнтами. Так що після цього ми боролися і за їх права теж.

Ретельно охороняючи чуже золото, мимоволі здобуваєш деякі специфічні риси характеру. Ну, по-перше, підозрілість. Факти шахрайства ми бачимо постійно. Тому спочатку розглядаєш будь-яку пропозицію, виходячи з найгіршого сценарію.

По-друге, отака, як би службова скнарість (не плутати з особистісними якостями). Як будь-які пристойні «гноми», ми любимо концентрувати у себе в банку максимально можливі фінансові ресурси.

По-третє, обережність (не плутати з боязкістю — якраз цього немає). Кожна службова дія повинна бути максимально зарезервована, захищена.

По-четверте, певна професійна всеїдність, спрямованість на результат. Сьогодні на підвищення, завтра на зниження, іноді одночасно і туди і сюди (розумним словом — «хеджування» це називається).

Можна ще довго і багато говорити про професійні якості банкіра, але всі вони впливають з одного постулату: банкір повинен успішно управляти ризиками, і для вирішення цього завдання хороші всі засоби, що не порушують писані і неписані закони.

До речі, про шахрайство. Багато я бачив і бачу досі по цій частині. Думаю, що тільки цьому аспекту, теж пов'язаному з банківською діяльністю, можна було б присвятити цілу книгу, але розповім тільки про «нігерійські» листи.

Це такі собі листи, які приходять на бланках, прямо на твоє ім'я і містять різні спокуси, але абсолютно нереальні пропозиції на великі суми. Втім, виглядають вони дуже солідно, і це іноді

спрацьовує. Мета у них одна — виманити у вас будь-які гроші. Якщо пощастить, то великі, якщо не пощастить, то малі, а якщо зовсім не пощастить, то хоча б зразок підпису і печатки для подальшого використання в підроблених міжнародних документах.

Помітив я, що навіть ті, хто знає суть, з деяким жалем викидають ці листи в кошик — людині завжди хочеться вірити в казку. Згодом всі подібні листи стали називати «нігерійськими», навіть якщо вони зовсім не з Нігерії. Виробився певний стереотип. У 1994–1996 роках ми викидали спочатку все пропозиції на суму від 1 мільйона доларів і вище. У 1997–2002 роках — на суму 3 мільйони доларів і вище. У 2003–2008 роках — на суму 5 мільйонів доларів і вище.

Як бачите, наша самооцінка росла з часом.

Взагалі-то, складне це завдання описувати банківську діяльність в світі, що змінюється. Все стосується не тільки тебе, ні про що не напишеш докладно — не можна.

Думаю, що я розповів не більше, ніж про один відсоток повсякденного банківського буття, та й то дуже поверхово.

Що робити — така робота. Ще дві тисячі п'ятсот років тому давньокитайський мислитель і філософ, засновник даосизму, Лао-Цзи написав:

«Наймудріший той, хто знає про інших, той, хто пізнав себе, досяг і просвітлення».

І там же, але трохи далі:

«Хто знає почуття міри, той багатий».

Ну, прямо про нас, про банкірів.

БАНКІВСЬКИЙ БЛЕТ У МІЛЬЙОН ДОЛАРІВ

У 1994 році я взяв підряд на створення філії комерційного банку. На той час я вже два роки як покинув державний науково-дослідний та проектно-конструкторський інститут нафтової і газової промисловості, де за двадцять років дослужився до заступника директора з наукової роботи. Тоді у повітрі виразно відчувався запах змін. Єдина країна розсипалася на частини, родовища нафти й газу залишилися в одній країні, інститут — в іншій. Кажучи словами К. Г. Паустовського — це був «Час великих очікувань». Не всі з них збулися, та й ті, що збулися, далекі від очікувань.

Але тоді актуальним було тільки те, що відкрилися нові горизонти. Крім того — свобода. Людям, що виростили в жорстко регламентованому суспільстві, здавалося, що наявність свободи вирішить усі проблеми. Це було солодке слово, це було слово, що п'янить. Дійсність виявилася набагато суворішою. Не всі були готові до самостійного плавання, не всі могли рости без поливу. І зараз виразно видно, який великий був ризик, тому що свобода — вона ж для всіх. Вона для тебе, для твоїх друзів, але вона й для твоїх ворогів і конкурентів.

Багатьох ламало реальне життя. Дуже мало було тих, хто добився успіху, ще менше — великого успіху.

Та ясно було одне, хто коли не спробує, той вже точно ніколи нічого не досягне. І я пішов. Пішов у нікуди, пішов у невідомість, пішов із захищеного світу у бурхливе кипуче життя, пішов до реальних перемог і поразок, пішов, твердо розуміючи, що шляху назад не буде. Ви знаєте, іноді мені бувало дуже несолодко, але я жодного разу не пошкодував про це. Не шкодую і зараз.

Я пам'ятаю, як зайшов до директора інституту і поклав на стіл заяву про звільнення. Він з цікавістю подивився на мене. Директор був битою головою, людиною, яка зробила себе сама й багато чого бачила.

«Ти серйозно? — запитав він. — Чи це метод для вирішення якихось проблем твоєї наукової частини?» Він був набагато старший, тому міг звертатися до мене на «ти». «Ну що ви, — відповів я. — Ніколи б не дозволив собі жартувати із звільненням». «І куди ж ти йдеш? — поцікавився він. — Які достатки маєш, чим займатимешся?» Я відповів у дусі того, що спочатку треба прийняти рішення, а потім уже життя саме покаже, що робити. Я розумів, що сумніватися можна вічно, і не обрубавши кінці, не зможу піти у вільне плавання. «Добре, — сказав директор. — Якщо так, я підпишу. Попрацюй ще два тижні, здай справи й можеш іти. Але май на увазі, що з тієї миті, як я підпишу цю заяву, твоє життя зміниться». Що він мав на увазі, я зрозумів наступного дня. Я завідував науковою частиною інституту, великою кількістю відділів

і лабораторій, інженерів, науковців, кандидатів і докторів наук. Одночасно курирував усі економічні служби інституту: планово-виробничий відділ, бухгалтерію, договірні підрозділи. Зазвичай уже напередодні до мене на прийом записувалася маса співробітників, і в усіх були найневідкладніші справи. Це викликало відчуття високого запиту, потрібності і корисності. Але прийшовши вранці наступного дня на роботу, я не побачив біля дверей свого кабінету жодної людини. Розумієте, жодної! Це було дуже дивно і, найголовніше, незрозуміло. Куди ж поділися справи, проблеми? Чи я був не настільки вже потрібний для їхнього вирішення? Так минув день, потім ще один, і я вже якось навіть звик до самотності. Принаймні, ніхто не заважав готувати справи до передачі. Найцікавіше ж було те, що, навіть зустрічаючись у коридорі, люди, які знали мене по двадцять років, поводитися ще більш дивно. Вони відверталися і, намагаючись не зустрічатися поглядом, якось боком прослизали мимо. І ходу, ходу.

На третій день я з якогось питання зайшов до директора. «Ну як?» — задумливо запитав він. «Так, ви були праві, — відповів я. — Світ дійсно змінився. Хто б міг подумати». «Не звинувачуй їх, — пояснював він. — Люди завжди лякаються нез'ясовного. Адже твій вчинок важко розумно пояснити. Втім, — він замислився, — хочеш, я пущу чутку, що ти не просто йдеш, а йдеш на підготовлене місце і велику зарплату. Побачиш, що буде». «Гаразд, — погодився я. — Подивимося».

Наступного дня чергу до свого кабінету я побачив ще з протилежного кінця довгого коридору.

Ну як же, за три дні зібралось стільки справ! Усі були веселі, голосно розмовляли, декотрі навіть намагалися з чимось привітати. Усе було як раніше, і ось останній день. «Ти ще хочеш піти?» — поцікавився директор перед кінцем роботи. «Так, звичайно, хіба щось змінилось?» — відповів я. «Ну що ж, успіхів тобі. Не знаю поки в чому, але успіхів. Думаю, вони будуть». Ми попрощалися. Складною він був людина, але вже помер, і тому більше про нього нічого говорити не будемо.

А я? Я пішов і став думати, до чого б себе прикласти. Довкола вирував величезний світ, і вперше я дивився на нього без шор, не оглядаючись на кар'єру, на думку товаришів по службі.

Я був сам, цілковито сам. І тут згадав давно випробуваний метод вирішення проблем. Коли я ще навчався в інституті в Одесі, то щоліта приїжджав до батьків у Крим на канікули. Вони зазвичай у цей час були де-небудь в районі Ялти. Я приїжджав, у мене було два-три тижні, і я мав провести їх добре. Друзів у Криму у мене не було, школу я закінчував в Астрахані, в інституті вчився в Одесі. Чим же зайнятися? І я виробив отакий пасивно-активний метод. Я експериментальним шляхом з'ясував, що якщо вранці сісти на пляжі окремо від усіх і так, знічев'я, просидіти кілька годин, то до кінця дня у тебе обов'язково з'являться знайомі жіночої статі, з якими ти проведеш вечір. Метод, не гірший за будь-який інший. Головне, дієвий — перевірялося неодноразово.

І ось сиджу я, вже точно окремо, і ніби нічого не роблю. Але через кілька годин мені сяйнуло: слід створити підприємство. Наступна думка була

питанням: а що ж робитиме це підприємство? Рішення прийшло миттєво: воно має, по-перше, робити те, що не можуть інші підприємці, а по-друге, не бути їм конкурентом.

У далекому 2008 році з книги відомого гуру менеджменту Чан Кіма я дізнався, що це називається стратегія «блакитного океану», на відміну від «червоного» чи «кривавого», де плавають акули-конкуренти.

Але тоді було не до систематизації, та й визначення ці ще не були придумані. Я ж не сказав вам, що був дуже обмежений у часі. Сім'я, дочці сімнадцять років. Потрібні були гроші. А весь запас становив близько чотирьохсот рублів — моя тринадцята зарплата за минулий рік плюс дещо у валюті, що залишилося від роботи за кордоном, але теж обмаль. Я зрозумів, що треба робити. Адже підприємці в ті часи були не науковими співробітниками і навіть не інженерами. Ці прийшли згодом, коли майже все вже розібрали. А ті, як правило, були людьми простими. Нічого поганого я в це слово не вкладаю. Я давно переконався, що проста людина зовсім не проста. Скільки я зустрічав талановитих людей серед тих, хто з якихось причин не зміг здобути серйозної освіти. Але одне було точно: папірці вони не любили, документи для них були тягарем. Це були люди справи.

Отже, цим і займемося, і я швидко зареєстрував консалтингову фірму, основним завданням якої було реєстрація і практичне створення інших фірм — аж до набору персоналу, оренди приміщень, розробки службових обов'язків і виходу на проектну потужність.

Я найняв приміщення, мені повірили і склали компанію кілька давніх знайомих, і тут гроші закінчилися. Закінчилися гроші, які я заробив у минулому житті, але почалося нове.

З'явилися замовники, спочатку один, потім другий, потім вони пішли косяком. Ми активно клепали засновницькі документи, службові інструкції, штатні розклади, технологічні схеми; публікували оголошення в газетах, наймали й навчали фахівців, орендували офіси, ставили своїх номінальних директорів, а потім передавали це все замовникові, іноді в борг, іноді під чесне слово, іноді за гроші. Бували випадки, коли замовник просив попрацювати якомога довше, щоб підприємство ожило, піднялося.

Тут я зрозумів, у чому сила наукових співробітників і проєктантів. Ми могли відволіктися від суті, і одначе створювати кондиційні документи, або навпаки, швидко вникнути в суть і освоїти нову спеціальність, новий напрям. Строго кажучи, нам було все одно, що створювати і що запускати: торгові компанії, страхові чи трастові фірми, малі приватні підприємства з будь-якою спеціалізацією тощо. На якийсь період наш бізнес помітно піднявся, у нас дійсно не було в цей момент конкурентів, і головне, ми познайомилися з цим світом. Ми стали добре розуміти запити й потреби наших замовників, ми взнали людей.

За півроку на нашому ринку настала криза, проте я вже міцно стояв на ногах. Мене запросили віце-президентом в об'єднання підприємців. Туди ж перейшла велика частина моєї команди, але консалтинговий бізнес не зник. Він просто понизив обороти.

Через півроку я очолив один з перших у Криму комерційних банків. Часи для цього бізнесу були важкими. Не було власне нічого. Не було електронних платежів, не було обмінної валюти. Валюту взагалі потрібно було купувати в одній точці на Київській міжбанківській валютній біржі. Там же формувався і курс. Моя команда, що успішно склалася на той час, природно подалася за мною. Інші часи, інші люди. Мене обрали в ревізійну комісію валютної біржі, де я познайомився практично з усією майбутньою банківською елітою України.

Але все було не так просто. Робота в банку вимагала високої обережності й обачності. Інтереси ж підприємницьких структур, їхніх власників лежали в площині прискороеного освоєння ринку й агресивного кредитування. Ми не зійшлися в думках і розійшлися мирно.

Подальша доля цього банку підтвердила, що я в основному був правий. Утім, «правда» — поняття не абсолютне і залежить від погляду на речі.

Знову підприємництво, але на новому рівні з урахуванням нових знань. Наголос був зроблений на фінансовій діяльності. Законодавство того періоду дозволяло займатися цим не лише банкам, а й фінансовим компаніям. Робота йшла досить успішно.

І в цей момент ми отримали замовлення від мережевого банку, з керівниками якого познайомилися вже в цьому, новому житті. За три місяці він був виконаний, і 12 липня 1994 року ми отримали перший, поки що нульовий баланс нової філії. За традицією, що встановилася, ми призначили себе на посади в цій філії і працювали, чекаючи

прийому виконаного замовлення. Але керівник банку був хитрою пташкою. «Що це за банк без клієнтів? — сказав він. — Попрацюйте ще». І ми продовжили працювати.

Початковий період був нелегкий, але я був досить амбітний. Такою ж була і команда. Якось непомітно минуло два роки. Ми йшли вперед як паровоз, робота кипіла. Як і належить, я їздив на наради, звітував про результати, керував людьми й ресурсами, приваблював клієнтів — словом, виконував знайому роботу управлінця і фахівця.

Та якось на нараді серед інших і мене вилаяли. Нічого особистого, чисто виробниче питання. Однак цікава для мене фраза прозвучала тоді: «За що ви тільки гроші отримуєте?!» Настільки цікава, що я навіть не стримався і запитав: «Які гроші?» Річ у тому, що я не вважав коректним самому собі призначати зарплату. Ні, працівники мої, звичайно, зарплату отримували. Але я? Про мене, напевно, забули. Втім після двох років підприємницького життя я вважав себе цілком забезпеченою людиною. Мої гроші лежали в моєму ж банку на депозитах, відкритих на моє ім'я. Відсотки тоді були ого які. Загалом, жити було можна.

Керівник зреагував миттєво. «А що, не платять?» — з цікавістю запитав він, і через двадцять хвилин за мною вже бігав начальник відповідного департаменту з переконливим проханням завізувати наказ про встановлення мені заробітної плати. Невеликої, правда; я своєю водієві тоді платив більше, але все таки зарплати. Я мляво поопирався, проте все ж вимушений був завізувати

наказ. І з цього дня почав отримувати зарплату у банку. І слід сказати, що з часом вона помітно виросла. Це так. Отож правильно я вчинив, що завізував той наказ.

Незабаром приходить до мене на прийом знайомий підприємець. Дуже схвильований, руки трусяться. «Тут така справа, — каже. — Поважні люди звернулися». Лізе в кишеню і дістає копію купюри. На одному боці — «мільйон доларів» написано; на другому — малюнок зі статуєю Свободи.

«Ось, — веде далі, — поважні люди самі розмінити не ризикують, але поступаються при розміні двомастами тисячами доларів. Якщо візьметесь, то й оригінал принесуть». Недобре йому, такі гроші поруч, переживає. «Заспокойтеся, — кажу. — Щось я не чув про таку купюру. Залиште, розберуся». Але він копію в кишеню і ходу, пообіцявши повернутися завтра.

Перегорнув я всі довідники, проглянув літературу. Не знайшов нічого схожого. Ну, є (точніше, були) купюри номіналом по тисячі доларів з обігом тільки на території Сполучених Штатів, але мільйон...

Тут знову наш герой з'являється, нервує. «Якщо, — каже, — терміново обмінити, то готові й трьомастами тисячами поступитися». «Немає таких грошей, — відповідаю. — Не ходіть з цим питанням до нас більше. Та й розмінювати гроші — це не банківська послуга. Все, розмова закінчена».

Але він ще довго ходив, намагався на цю тему поговорити, поки я не перестав його приймати. Потім зник, поїхав кудись. А я часом згадував про цей випадок, але думав, що це курйоз, підробка.

Проте якось років через три трапилася мені одна з нових книжок, щось типу «все про гроші». І там я вичитав, що є в США фірма, яка отримала ліцензію на випуск сувенірних грошей. Вони достоту американські долари, за ними розробляється оригінальний дизайн, але номінали використовуються тільки ті, які ніколи не були в обігу. Ну, наприклад: 3 долари, 200 доларів, 500 000 доларів, 1 000 000 доларів тощо. Як там було сказано, грошима вони, природно, не є, використовуються в іграх типу «монополька», як закладки, сувеніри. Будь-яка купюра, незалежно від номіналу, коштує в роздріб щось близько 20 доларів. Бачив я потім такі купюри. Справді, якість та сама, що й грошей. Але то не гроші.

Не полінувався я, через знайомих знайшов номер телефону нашого підприємця і подзвонив йому, як виявилось, в Ізраїль.

«Ну що, — запитую, — розміняли тоді мільйонну купюру?» «Ні, — відповідає він. — Не зумів, ні в кого таких грошей не було, а вони вже півмільйоном поступалися. Упустив я свій шанс. Забути про це не можу».

«Заспокойтеся, — кажу. — Це був поганий жарт». І розповів усе, що прочитав. Він мовчав, ну дуже красномовно, а потім тільки сказав: «Трясця його матері...» — і... відключився.

Згодом я дізнався, що виїхав він у невідомому напрямі — напевно, шукати «поважних» людей.

Багато цікавих історій ходить у банківському світі. Деякі з них про випробування мільйоном. У кожного свій такий мільйон — як бачите, і в мене свій. І це був не останній випадок. Але цей виявився

першим і тому так добре запам'ятався. А яка гарна була купюра, просто чудо.

Але, знаєте, ще понад дев'ятсот років тому Омар Хайям написав:

Якщо розуму важко збагнути цей світ,
Хвилюватися через дрібниці не слід.
Раз у славі незмінній Господь постає —
Будь спокійним, веселим, цінуй те, що є!

Чи варто хвилюватися через такі абищиці,
як мільйон? Надто якщо він не твій, і надто якщо
його і взагалі не було. Отож-бо.

НОВІ ЧАСИ, АБО НА ВІЙНІ ЯК НА ВІЙНІ

Деренчливий голосний звук вирвав мене зі сну. Що це, будильник? Я ледве відірвав голову від подушки і зиркнув на годинник. Три години ночі, щойно я ліг, та й будильник тут ні до чого. Це телефон. Кому це заманулося?

«Так», — я підняв трубку. «Добридень, вибачте, що так пізно, але вам треба негайно приїхати на роботу». Телефонував мій заступник.

1993 рік, я керую одним з найбільших під ту пору банків Криму. «Що сталося?» — «Не варто цього озвучувати по телефону, але поспішіть і самі побачите. Нас тут трохи підірвали». Де й подівся сон. За мить я вже летів на службовій «Волзі» темними вулицями. Ось і будівля банку. Йй-бо, вражає. Вікна вибиті, друзки і дрібне сміття засіяли тротуар. Зібрався натовп, дарма що ніч. Міліція вже вела допити, приїхав начальник ГУВД. Всередні було ще страшніше: підвісна стеля впала прямісінько на комп'ютери, металеві двері сховища зірвано з петель і відкинуто до кінця коридора разом із міліціонером. Дякувати богові, жертв немає, але — яка руїна... «Злочинник застрибнув на підвіконня з вулиці, кинув толову шашку, розбивши скло, — повідомив черговий слідчий. — Хто б це міг

бути? Ви когось запідозрюєте?» Не знаю, я загалом лише два тижні тому очолив цей банк. Раніше був інший керівник, який звільнявся неохоче. Але це не до мене.

Треба було діяти, і я заходився видзвонювати співробітників. До шести ранку весь керівний склад був на роботі. Я ще не сприймав трагізму ситуації. Пам'ятаю, згадувався старий мультфільм. Німецький король показав нашому царю фігу, а потім оголосив йому війну. А наш цар, з червоним носом і лапатою бородою галасував перед військами: «Солдатики, вашому цареві показали фігу, помремо всі до одного за нього!»

«Хто ж нам фігу показав?» Я мусив виступити перед колективом, хоч не далеко відійшов від мультівського царя. «Друзі! — пафосно мовив я. — Нас вирішили налякати. Не на тих напали. Ми зуміємо дати гідну відповідь». Як не дивно, це не зворушило людей. Народ в банку — збірний. Хтось працював давно, хтось — щойно. Але всі чекали сигналу ватажка. І вони почули звук бойової сурми.

Так я став кризовим керівником і залишався більше двадцяти років. Криз, як відомо, вистачало.

Запрацювали склярі, будівельники, прибиральниці, до обіду зібрали основне сміття. Обідати я поїхав до себе на квартиру в дев'ятиповерхівку. Але на переїзді через вулицю Київську мій автомобіль обстріляли із зустрічної машини. Власне вистрілили раз; куля прошила лобове скло, пролетіла між водієм й охоронцем, цв'юхнула над моїм правим вухом і вилетіла в заднє бокове скло. Ніхто не постраждав, але був шок. Нам поталанило. Мене вразило, як ми по-різному відреагували

на цю пригоду. Водій вернув на узбіччя, відкривши двері, розплакався і побіг — тільки його й бачили. Охоронець чомусь зацікавився, замовк — відтоді я його не чув. А мене миттю охопив екзальтований стан. «У бій, дати здачі!» — така думка опанувала мною. Ми не мали зброї, переднє скло розсипалося, та мене це не зупинило. Сівши замість водія, я газонував, розвернувся просто на зустрічній і намагався набрати швидкість, аби наздогнати кривдника. «Наздогнати, вдарити, збити в кювет», — така думка проймала мене. Але не таланило, з вибитим склом мчати неможливо, зустрічний вітер бив по очах, і я невдовзі втратив ту машину з поля зору.

Отямившись, я поїхав обідати разом із заціпенілим охоронцем. Дружина вже виглядала на балконі, сподіваючись вколоти мене за порушену пунктуальність. Але, побачивши машину без скла і зниклої нас, промовчала. Дома я повідомив співробітників банку про пригоду. Прибув новий водій й охоронці, побазікали про безпеку і... поїхали. І тут я збагнув — це війна. А на війні, як на війні. Чекати допомоги нізвідки. Згадав вислів Олександра III: «У Росії два союзника — армія і флот». Ну, гаразд, сформуємо військо, за кілька годин наберемо рекрутів. На вулиці безліч безробітних — колишніх спортсменів, військових та інших, які не набули цивільної кваліфікації. В колективі також знайдуться офіцери з досвідом. Я й сам офіцер запасу, теж маю певний досвід. Отак собі за тиждень ми зібрали осіб двадцять, навіть провели кілька занять.

Як нині розумію, користі від цієї команди — жодної, але зайцями ми не почувалися. В банку

запровадили кілька рубежів охорони, і я почав їздити у супроводі трьох охоронців.

До речі, про нового водія. Він чотирнадцять років попрацював у мене, нікому нічого не кажучи і нікого не боячись, а потім пішов в іншу організацію. Звичайний чоловік — з чеснотами й вадами. Тільки хоробрість, яку він проявив у критичну хвилину, сформуvala про нього позитивну думку у громади.

Наші заходи помітили, тому довкруж нас закрутилися липкі особи з пропозиціями. Одні натякали: «Ви нам заплатіть, а ми все владнаємо». Інші: «Ми вам щось корисне в цій ситуації продамо». Цікавим і характерним у такому аспекті був один випадок. Завітав до мене невідомий чоловік з вулиці та й каже: «Чув я, у вас проблеми». Далі, як у Жванецького. «То й що?» — питаю. «Я вам запропоную, недорого». — «Що?» — «А ось що», — і протягує мені аркуш з лаконічними тактико-технічними даними ПЗРК «Стріла 2М»¹. «Ви з глузду з'їхали?! — кажу. — Ми що, зенітний дивізіон? Навіщо нам засіб захисту від літальних апаратів?». — «Ваша справа, — цідить незнайомиць. — Воно б і від не літальних стало в пригоді». — «Знаєте що, — обурююсь, — повертайтеся у свою божевільню, а то міліцію викличу». — «Як хочете», — і чоловічок зник. За півгодини без стуку явилось ще два незнайомця з посвідченнями, запитали, недобре посмі-

¹ Переносний зенітно-ракетний комплекс, призначений для знищення цілей, що низько пролітають.

хаючись: «Стрілу 2М» пропонували?» «Так, один божевільний, — відповідаю. — Ви теж звідти?» — «Шкода», — обидва серйозні типи протягують хором і випаровуються.

Ось так.

«Що ж воно означає? Хто? Де? І головне — чому?» — занепокоївся я. Міліція, як у рот води набрала, поводитися так — і я не я, і хата не моя.

Почав я опитування людей, вивчення кредитних і депозитних обов'язків і врешті дійшов висновку з кількох варіантів: «Всі дії були демонстративного характеру. Хтось хоче добитися свого. Але хто і навіщо? Очевидно, ми мусимо самі здогадатися». Поволі виробилася робоча версія. Від колишнього керівника лишився не дуже якісний кредитний портфель. Вивчаючи його перед початком своєї роботи, я помітив низку опосередковано пов'язаних між собою кредитів за низькими, наперед не вигідними для банку ставками. Звичайно, вимагав від позичальників повернути гроші або переоформити кредити на інших умовах. Керівник підприємства, тобто генеральний позичальник поведився якось дивно, ніби-то натякав про погрозу чи попередження. «Ось воно, — вирішив я. — Це вони намагаються тиснути на нас». Я домігся додаткових перемовин і досить різко висловився про суть справи.

«Це не ми, — віднікувався керівник фірми. — Які там кредити. Ви не маєте доказів». Але, відчувши вибухову ситуацію, він додав: «Якщо ви дасте нам для повернення кредитів бодай два місяці і не наполягатимете на своїй версії, то я ладен компенсувати вам всі фактичні втрати».

Пропозиція в цілому мене влаштовувала; ліпше погане перемир'я без втрат, ніж добра сварка. Я чітко усвідомлював, що до повновартісної війни ми не готові. Так і залагодили. Всі наче лишилися задоволені. Через півроку я звільнився з того банку, почалося нове життя. Але ці перипетії зарубцювалися в пам'яті. Часто я зустрічався з керівником тієї фірми. Ми дивилися один одному у вічі «зі значенням». Еге ж, нас пов'язували серйозні справи. Потім він перевів свій бізнес в Росію і щез в її безмежних рівнинах.

Можна було б тут і завершити оповідь, якби не один епізод. Катався якимось на лижах у Швейцарії і зовсім несподівано натрапив на свого давнього знайомого-емігранта, який працював біля «мого» банку. З Україною його нічого вже не пов'язувало. Випили ми келишок в барі прямисінько на горі і мали би роз'їхатися. «До речі, — сказав він, — пам'ятаєте ті події в банку?» — «Звичайно». — «Ви що, все тоді з'ясували?» — «Очевидно, — відповідаю. — збитки нам покрили, гроші повернули». — «Тільки ті хлопці ні до чого». — «Як ні до чого? Вони ж не заперечували». — «То й що, гроші їм були потрібні. Та й ваші збитки були менші, ніж прибуток, який вони сподівалися отримати. Знову ж авторитет наростити за чужий рахунок». — «Чому за чужий рахунок? — занепокоївся я. — А хто ж винен?» «Винен? — він хитрувато зиркнув на мене. — Там був один чоловік, ви його на посаді понизили. Він і помстився. А потім злякався, наклав п'ятами — тільки його бачили». — «Звідки така інформація?» — поцікавився я. «Та від нього самого. Випивали разом, базікали іноді». — «А стрілянина

по машині, теж він?» — питаю. — «Про стрілянину не знаю, шукайте деінде», — відповідає.

Але навіщо шукати? Стільки років сплигло. Багато чого таємничого й незрозуміло забрали з собою їх потоки. Забудь, живи, радій кожній миті.

Але... розумієте, нині шкодую, що не зміг наздогнати лиховісну машину. Дивні переживання охоплюють мене при згадці про цю подію. Очевидно, ліпше від мене сказав колись О. Пушкін в «Маленьких трагедіях»:

Всё, всё, что гибелью грозит,
Для сердца смертного таит
Неизъяснимы наслажденья —
Бессмертья, может быть, залог!
И счастлив тот, кто средь волненья
Их обретать и ведать мог².

Сказав і загинув 29 січня 1837 року тридцяти-семирічним чоловіком, смертельно поранений на дуелі на Чорній річці. Але пережив, мабуть, і «...упоение в бою и бездны мрачной на краю».

Небезпечно, дуже небезпечно торкатися вічності.

² О.С. Пушкін, «Пир під час чуми».

НОВІ ЧАСИ-2

«На вогняний рубіж», — скомандував керівник стрільбищ. Надійшла моя черга. Я щойно перезарядив барабан двоствольного спортивного револьвера. Праворуч по двох мішенях стріляли міліціонери: один з пістолета, інший — з автомата Калашникова. Треба зосередитися, інакше не матимеш результату. Сьогодні принципові стрільбища — на результат, зі знайомими офіцерами з спецрозділів. На кону ящик пива, а не щось собі.

Зброю люблю змалку. Стріляю з усього, що стріляє: від пістолета до протитанкової зброї. Звідки такі захоплення в дитини мирних викладачів математики? Але є що є.

Тільки нині, теплого суботнього дня 1999 року я не годен зосередитися. Дві години тому мені повідомили з одного нашого філіалу, що директор майнув у Сімферополь і десь там переховується. Очевидно, мав конфлікт з місцевими підприємцями. Варто нагадати, що в місті вже точилася війна з вибухами, стріляниною, жертвами серед її учасників і мирних людей.

«Треба щось робити, — подумав я. — Але що?» Вибрати правильну лінію поведінки... Тієї миті залунав дзвінок й охоронець підійшов до мене з величезною трубою (мобільним тогочасним телефоном).

Телефонував мені один з керівників служби безпеки Головного банку. «Борисе Григоровичу, ви знаєте, що на ваш філіал "наїзд"?» — «Так, ми зараз цим займаємося». В цю мить міліціонер ударив по сусідній мішені. «Чую, чую, — захвилювалася трубка. — Зателефонуйте, будь ласка, коли закінчите». Тут я збагнув комічну ситуацію. «Вибачте, я просто в тирі, лишень відійду, то й побалакаємо». — «Зателефонуйте, коли закінчите», — знову глухо пробурмотіла трубка й вимкнулася.

Очевидно, я сьогодні не в гуморі. Хоча славно постріляли, і мій результат — не кепський, але, зрозуміло, ящик пива мусив ставити я, бодай як подяку за запросини в тир.

Рішення спало на думку миттєво — треба негайно їхати і все з'ясувати самому. Я зателефонував заступнику зниклого директора і попросив влаштувати мені в понеділок зустріч із зацікавленими сторонами, лише з першими особами, бо двічі не їздитиму. «Тут у нас небезпечно, — несміливо мовив заступник. — Ви чули?» — «Гаразд, розберемося», — відповів я. Сказати легше, ніж зробити. Я зібрав охорону й описав ситуацію. Всі вони були пов'язані з міліцією і зведення про локальні конфлікти в Криму читали весь час.

«Ви певні, що треба їхати?» — обережно запитав старший. «Так, певен, — відповів я. — Підготуйтеся, будь ласка». — «Їхати у формі?» — «Ні, в цивільному одязі. В іншому вас не обмежую».

Рано-вранці, в понеділок, дві машини з трьома охоронцями і я з «дипломатом», рушили. Хлопці кремезні, а в бронжилетах виглядали, як шафи. Кожен тримав сумку. «Автомати», — здогадався я.

Ми скидалися на групу командированих, або підконвойних, — як кому спаде на думку. Я хотів повернути ручку задніх правих дверцят, але вона йшла тугувато. «Ми з бійцями їх розібрали і всередину по кевларовому бронезилету поклали», — ніяковіючи, пояснив водій. «Добре підготувалися», — подумав я.

Варто наголосити, що в ті непевні часи мені самому доводилося відповідати за безпеку банку, персоналу й себе самого. Не було охочих очолити цю справу. Хоча кандидати вряди-годи з'являлися, але не на довго. Ситуація була напружена і надто ризикована. Дехто з них зникав, ще й до ладу не заявивши про себе. Доводилося безпекою займися самому. Коли життя почало налагоджуватися, охочих посісти таку посаду зразу побільшало.

І ось ми в місті. Ситуація, близька до бойової. Доїхавши до банку, побачили підірваний магазин, дві розстріляні й одну спалену машини. Нас зустрічають. Місцевий заступник тривожним голосом повідомляє, що перемовини пропонуються в ресторані, під час обіду. «А що за ресторан?» — цікавлюся я. — «Це їхній ресторан, страви смачні». Бог з ним, з тим рестораном. Там уже сервіровано великий стіл, посередині фарширована риба. Отже, зондували — що й по чім разом, коли такі уважні. Народу — пільма. Мене знайомлять з керівником. Серйозний літній чоловік, дещо понурий.

Моїх бійців посадили за сусідні столи. У своїх бронезилетах вони виглядали кумедними. Присутні розглядали мовчки. А головний мовив: «Коли що, це не допоможе». Як у воду дивився...

Мені дали слово. Я почав пояснювати, що банк — схожий на лікарню чи пологовий будинок, або школу. Він для всіх, тому не бере участі в силових, політичних та інших іграх. Він, як тиха гавань для кожної протиборчої сили, і в цьому його головна цінність для довкілля, гроші люблять тишу і т.п. «А ви, — кажу, — силкуєтесь наїхати на нього, як на лоток, керівника нажахали, недолад якийсь». Мене вислухали уважно. Домовилися, що кожен має займатися своїми справами, а нормальне ділове співробітництво за строгого дотримання банківського законодавства — завжди бажане. Вирішили, що керівник може безперешкодно повернутися, але я вже тоді збагнув, що йому там не місце і серйозно наклав око на молодого заступника.

Отже, пообідали, поговорили, знайшли навіть спільних знайомих. Нарешті, зібравши причандалля, рушили до виходу. Час був такий — зі зброєю ходили. Не зразу збагнеш, з ким маєш діло. А в банк зі зброєю — зась, там гроші, це питання принципове; у мене на прохідній і в приймальній тоді ручні металошукачі були. Скільки сварок спалахувало з відвідувачами, які не хотіли розлучатися з небезпечними іграшками.

Зателефонував я керівникові служби безпеки головного банку, розповів про успішно проведені перемовини, тому вважав, що справу варто закрити. Директор філіалу повернувся на роботу, все стало, як раніше.

Через місяць, увечері, перед тим рестораном загальмувала вишнева «дев'ятка». Із неї вийшли озброєні люди у камуфляжі, поклали охорону

на підлогу, зайшли у приміщення і, прямісінько над головами відвідувачів, розстріляли стіл, за яким велися перемовини. Так сиділа приблизна та ж компанія...

Винуватців не знайшли, директор нашого філіалу зник безслідно; я поставив на його місце парубка, колишнього заступника. Він був таким молодим, що ще не встиг настрахатися. Весь «політес» треба було оновлювати.

Не знаю, як завершити оповідь. Життя само розставило всі акценти. Хіба що зачитую Шекспіра:

Что же? Факел погребальный,
Из шести досок ларец,
Саван, крест да хор печальный,
Вот и песенки конец¹.

¹ Шекспір В., «Гамлет», акт V, сцена 1.

МОСКВА-1995

Цей день розпочався дивно. Суєта якась, та й годі. Позавчора один з корпоративних клієнтів звернувся до банку з дорученням здійснити вельми солідний транзитний платіж. Це, з його слів, була передоплата за танкер з бензином, що має прийти у Севастополь для потреб флоту і продажу на відкритому ринку. Схема платежу, як мені здалося, була занадто складною. Гроші надходили з різних джерел, накопичувались на рахунках у нашому банку й кількома платежами переказувалися російській фірмі, котра через власний банк розраховувалася за поставки палива.

Мені не сподобалося, що оплата здійснювалася через посередника, і я прямо заявив про це представникові клієнта. «Не хвилюйтеся, — відказав той. — Це контрольована нами фірма». Що ж, танцюй, враже, як пан скаже. Тим паче, у платежі не було наших кредитних коштів, хоча серед тих, хто переказував гроші, були й банки. Але кредити, схоже, могли приховуватись у загальній масі платежу.

Перші три транзитні акції вже пройшли. За умовами поставки танкер після цього виходив з одного з середземноморських портів, тобто вважався вже власністю покупця. Ми ждали відмашки

платника, аби здійснити остаточний платіж після прибуття судна в порт, але так і не діждалися. Натомість нам зателефонували з фірми поставальника й повідомили, буцім танкер уже давно в порту, а третій платіж так і не пройшов, отже й четвертий так само. На ту пору таке траплялося доволі часто.

Початковий етап банківської системи супроводжувався у нас високим ризиком несплат.

Нині такі операції здійснюються через акредитивні розрахунки, де всі платежі відбуваються між банками, а ризики теж беруть на себе банки. Тоді ж усе залежало винятково від порядності й чесності договірних сторін. Через те й посередники. Кожен із контрагентів намагався контролювати процес розрахунків на власну користь.

Той, хто телефонував, говорив дуже напористо й різко, посилаючись на досить серйозні організації.

— Якщо це ви, — сказав він, — то готуйтеся...

Мене з ним з'єднали.

— Кого ви представляєте? — спитав я.

Він відповів. Доволі переконливо відповів і додав:

— Бензин уже вибрано, а половина оплати, судячи з усього, вже ніколи не надійде. До того ж, покупець на дзвінки не відповідає.

— Послухайте, — мовив я. — Платежі й поставання — то ваші справи. До банку вони стосунку не мають. Нам доручено провести три платежі, і ми доручення виконали. Щодо решти — з'ясууйте між собою.

— Два, — наполягав він. — Лише два платежі, навіть якщо я вам щодо решти й повірю.

— Але ж ви самі обрали схему платити через посередника,— нагадав я.— Ми не є учасниками угоди. Ми проплатили тричі.

— Доведіть,— наполягав він.— Надайте документи, й ми перевіримо, де застряв платіж. Якщо ж ні — будемо вважати винуватцями вас.

У ситуації стандартній я далі й не розмовляв би. Проте вона видавалася дуже нестандартною. По-перше, надто солідна сума траншу; по-друге, клієнт і нам не відповідав через жоден вид зв'язку; по-третє, справжня назва фірми — контрагента з російського боку, озвучена моїм співрозмовником, — прямо передбачала війну, якщо нам не вдасться довести свою непричетність до відвертого «кидалова».

— Ждемо вас,— мовив мені телефонний голос із Москви.— Прихопіть платіжні документи і приїздіть. Умить у всьому розберемось.

— Гаразд,— відповів я,— завтра вилітаю.

Сказано — зроблено, й наступного дня вранішнім рейсом я прилетів у Внуково. Мене вже чекали. А ще через годину я входив у будівлю готелю на одному із столичних проспектів, де, якщо вірити чуткам, базувалася «дуже серйозна установа».

Ми з супровідником піднялися на відповідний поверх. Він од мене не відходив ні на крок, і це виликало деякі думки.

— Зачекайте хвилинку,— сказала секретарка у приймальні.— Зараз вийдуть відвідувачі.

Ми вийшли в коридор. Поруч була ще одна приймальня, значно менших розмірів. Раптом двері з неї рвучко відчинились і випустили чоловіка з поголеною головою та двох дебелих молодиків

у чорних шкіряних куртках. Чоловікові було років за п'ятдесят. Колись він, либонь, був доволі міцним; зараз помітно розповнів, одначе «гвардійська» статура ще збереглася. Він роззирнувся туди-сюди, потім поглянув на нас. Ураз погляд його напружився. У цю мить визирнула секретарка з «нашої» приймальні.

— Заходьте, — запросила вона, й ми увійшли.

Всередині сиділи двоє молодих людей у пристойному вбранні. Я з ними поговорив, вони переглянули копії платіжних документів. Кудись зателефонували.

— А оригінали? — спитав один з них.

— Вибачайте, хлопці, — відповів я. — Оригінали залишаться в нас, але за достовірність копій я відповідаю особисто.

Через чверть години вони, здається, сформулювали свою думку.

— Гаразд, — резюмував з вигляду й поведінки старший. — До вас ми претензій не маємо. Залиште копії й можете вважати питання вичерпаним. Вас підвезти?

— Ні, далі я вже сам.

І тут мене навідала несподівана думка.

— Скажіть, — звернувся я, — а хто отой чоловік з поголеною головою, який вийшов недавно з сусідньої приймальні?

— Василь Іванович? — почув я у відповідь. — Начальник охорони. А що, ви з ним знайомі?

Мені здалося, ніби ожили привиди. 1969 рік — Каракуми, тренувальний табір¹. «Недобре

¹ Про це йдеться в оповіданні «В умовах пустелі» (стор. 86 – 95).

ми розпрощалися. Ой, як недобре. Краще мені з ним не зустрічатися, та ще на його власній території».

— Та ні; здається, ні, — мовив я, «відкланявся» й вийшов у коридор. Василь Іванович стояв на тому ж місці й чекав мене. Ще раз пильно глянув мені у вічі: він мене впізнав. У цю хвилю коридором пройшла велика група людей, і я натиснув кнопку ліфта, що показувала донизу. Натовп теж спинився біля ліфтів. Пронизавши мене зловісним поглядом, Василь Іванович різко розвернувся і разом зі своїми бійцями кинувся до сходів. «Так, він збирається зустріти мене внизу!» Я скерував кабінку вгору, й доки юрба вантажилась у другий ліфт, сам-один поїхав на останній поверх.

Там я піднявся недовгими сходами й опинився перед дверима на дах. Вони були замкнені на навісний замок. Примірявшись, я різко вдарив ногою. Зависи злетіли, й двері вивільнилися. Я вибрався на плоский дах будівлі і швидко перейшов до другого під'їзду. Там теж були двері, й на них теж висів такий самий замок, тільки вже ззовні. Мабуть, обидва під'їзди обслуговував один і той же слюсар і йому ліньки було підійматися на самісінький дах двічі.

Шматком арматурного прута, кимось полишеним на даху, очевидно, після зварювальних робіт, я без зусиль подужав і цього замка. Далі хутко спустився на ліфті вниз, вискочив з під'їзду й сів у перше-ліпше таксі, що вичікувало на клієнтів під готелем. Глянувши мигцем назад, я помітив, як з першого під'їзду вибіг Василь Іванович зі сво-

їми захеканими «бугаями», розмахуючи в повітрі рукою, пальці якої стискали невеликий блискучий предмет. Однак ми вже рушили.

— На Курський вокзал, — звелів я таксистові.

На Курському я розрахувався з водієм, знову взяв таксі — тепер уже до Київського вокзалу, звідки електричкою дістався до Внуково й найпершим рейсом без пригод долетів до Сімферополя.

Я був певний, що бувалий у бувальцях Василь Іванович, звісно ж, розпитає у водія, коли той вернеться на місце постійної «дислокації» біля готелю, і кинеється розшукувати мене на Курському вокзалі.

І все-таки щось нашіптувало мені — історія ще матиме продовження. Двадцять шість літ минуло, а не забув Василь Іванович! Нині у нього, ясна річ, є всі можливості порахуватися зі мною. І того ніхто й не зауважить — тим більше, на тлі діяльності цієї установи, про яку я багато чув з преси.

В аеропорту мене зустріла охорона банку й успішно доправила на роботу. Вже існував мобільний зв'язок. Телефони були такі великі-великі, з антеною, але працювали, і я перед вильотом зателефонував у Сімферополь.

Але я розумів, що моя охорона не для серйозних бойових дій. Тому за кілька днів зустрівся з давнім товаришем — солідним міліційним начальником — і розказав про становище.

Спершу він поставився до цього спокійно.

— Ну що ти! — мовив. — Скільки часу минуло. Не стане він так уже напружуватись, аби поквитатися за давню «кривду».

Та коли дізнався від мене про «голубий» статус Василя Івановича і справжню назву установи,

де той керував місцевим «спецназом», одразу по-серйознішав.

— Гаразд, зустрінемося завтра, а я тут зберу інформацію. Ти до завтра не дуже світися.

На другий день, прийшовши до нього, я застав у приймальні командира спецпідрозділу, з яким був добре знайомий.

— Я дещо розвідав через свої канали, — повідомив мій давній товариш. — Справді, вештаються тут якісь типи звідти. Ось я про всяк випадок свою охорону до тебе приставлю. Береженого й Бог береже!

Так з'явився у мене молодий боєць міліційного спецназу у формі й з автоматом. Через кілька днів — ще двоє. Почали ми їздити, наче у шпигунських фільмах, на трьох автомобілях, з озброєною охороною. У цивільний одяг я їх не перевдягав зумисне, аби серед загалу не виникало на цю тему жодних ілюзій.

Становище стабілізувалось, але не розсмокталося, стало немовби патовим. А через два місяці, розгорнувши свіжий номер «Коммерсанта», я звернув увагу на допис у розділі кримінальної хроніки. Повідомлялося про підірвану вибухом автомашину в центрі Москви. У ній їхав один з лідерів сумнозвісної установи разом з керівником охорони.

Бач, Василю Івановичу, чим обернулися твої небезпечні замашки! А може, то відлуння платежів за танкер? Чи, може, ще щось інше? Не знаю, не фахівець я в цій галузі. Проте замовник зник, отож і «замовлення» самоліквідувалося.

Гостра потреба в озброєній охороні відпала, однак залишилася насущна необхідність. А хлопцям

у банку сподобалось. Той, хто прийшов найпершим, і залишився найдовше. Вже інститут закінчив, уже з міліції на пенсію вийшов, уже молодим дідусем став, а все працював — і доволі успішно.

А щодо решти — знаєте, я багато разів пересвідчувався, що в житті нічого не минає безслідно.

Ну, нібито й усе на цей предмет. Завершуючи оповідання «В умовах пустелі», обіцяв розповісти про наступну зустріч з Василем Івановичем — і розповів. Не моя вина, що вона виявилася останньою. Кожен обирає собі дорогу сам.

РІДКІСНИЙ МУДАК

Ця колізія сталася наприкінці 90-х років. У банку був звичайний робочий день. «До вас відвідувач», — звернувся до мене помічник через внутрішній зв'язок. «Але ж мої прийомні години починаються після сімнадцятої», — відповів я. «Це не зовсім звичайний відвідувач, — сказав той, — гадаю, вам варто його прийняти».

Відчинилися великі дубові двері, й до кабінету зайшов літній чоловік у льотній формі полковника, із розсипом орденських планок на грудях. Коло них сяяла зірка Героя Радянського Союзу. Я сам із сім'ї учасників Другої світової війни, теж служив у армії: довелося бувати і в зонах локальних воєнних конфліктів — звичайно, вже в післявоєнний час.

Звісно ж, я його прийняв. Відвідувач назвався: бойовий льотчик, полковник, учасник ВВВ, як єврей разом із сім'єю зазнав горя від фашистів у період окупації, відзначений державними нагородами, член багатьох ветеранських організацій. А треба сказати, що тоді наш банк належав до складу вповноважених для виплат грошових компенсацій, які перераховувала Німеччина особам, постраждалим від фашизму. Ми саме одержали списки та готівку в євро для виплати чергового

траншу розміром десь близько 400 євро на кожного з цього списку. Прізвище полковника там було, та коло кас вишикувалась черга, а він поспішав... Ну, така заслужена людина. Я зробив дзвінок, і касир із відомістю зайшов просто до мене в кабінет, перевірів документи й виплатив йому належну суму. Він подякував і пішов, цілком задоволений обслуговуванням.

Минуло два тижні. «До вас знову герой-полковник, — дещо здивовано сказала слухавка голосом мого помічника. — В нього якісь питання щодо виплат». Так, це був він. «Ви видали мені фальшиві гроші, — з порога заявив відвідувач. — Що за неповага до ветерана? Зробіть ласку, поміняйте й виплатіть компенсацію за втрату нервів і часу. Ось вони». Я попросив зайти голову служби безпеки, завідувачку каси та касира, який здійснив виплату, щоб скласти акт. Гроші, справді, виявилися фальшивими. Як і передбачає закон, ми вилучили їх за актом. «Зайдіть через три дні, — сказав я відвідувачу. — Ми проведемо службове розслідування і вживемо заходів». Полковник був украй незадоволений, вимагав компенсації та обміну негайно, відмовився підписатися на акті, обізвав нас шахраями й бюрократами та обіцяв хутко знайти на нас управу. Не встиг він піти, мені почали телефонувати найрізноманітніші високопосадовці й наполягати на виконанні всіх його вимог. Виявляється, до них він теж заходив. Це було дещо незвично. Ми створили комісію, й наступного дня мені подали результати розслідування. «Ці гроші справді фальшиві, але їх у нас ніколи не було, — доповідав голова служби безпеки. — Ми гроші для виплат

отримуємо прямо з Німеччини новими купюрами. Серії і номери в нас записані. Усе в німецькій упаковці. Тут щось не те». Я поглянув на персональні дані «героя», і мою увагу привернула дата його народження — 1930 рік. «Даруйте, — сказав я, — як він може бути учасником війни, якщо в 1945 році йому було лише п'ятнадцять років». — «Може, підпілля чи партизани?» — припустила завідувачка каси. «А де й коли він постраждав від фашизму?» Тут я помітив, що голова СБ якось міцно задумався. Він був досвідчений спеціаліст, у минулому полковник міліції, де курував карний розшук. Щось його стурбувало. «Зустрінемося ще завтра, — запропонував він. — Я хотів би розібратися».

Коли всі розійшлися, я спробував зосередитися. Полковник, льотчик, герой, та ще й єврей. Така ряснота регалій та особливостей мене дещо бен-тежила. Я не з чуток знав, як рідко так збігається. Насправді, хоча євреї й посідали другу сходинку серед численних народів СРСР за кількістю Героїв війни на сто тисяч населення, здобути це високе звання (як, зрештою, і багато інших) їм було досить складно. Ось мій дядько, маючи класичні єврейські прізвище, ім'я та по-батькові і всю війну прослуживши на передовій командиром саперного батальйону, двічі висувався на звання героя і обидва рази йому відмовляли. Вперше йому дали Орден Вітчизняної війни, вдруге — Орден Олександра Невського.

«Як же можна присвоїти вам Героя, Ізраїлю Юлійовичу? — казали йому в політвідділі. — Ви би хоч ім'я змінили». — «Як, міняти таке ім'я? — відповідав той. — Ви хоч знаєте, що означає Ізра-

іль?» — «Звичайно, — відгукувався майже кожен його співрозмовник, — це повна форма імені Ізя». — «Ні, — казав їм Ізраїль Юлійович, — це означає «Той, хто боровся з Б-гом». — І сумно додавав: — От і я борюся...».

Особливо мене вразили мотиви його другого висування. Це було форсування Дніпра восени 1943 року. Надважка військова операція з величезними людськими втратами. Передові частини Червоної армії переправлялися через широку водну перешкоду на підручних засобах, захоплювали плацдарми на ворожому березі та протягом багатьох днів і тижнів легкою стрілецькою зброєю стримували ворожі контратаки. Переправити важку техніку було неможливо — щойно зводили хоч якусь переправу, німецька авіація її безперервно бомбувала. Але на ділянці відповідальності саперного батальйону дядька Ізі втрати особистого складу стрілецьких дивізій були суттєво менші, бо, виявивши неабияку майстерність і кмітливість, він безмісячними ночами зі своїми людьми зводив понтонні переправи, а до світанку притоплював їх вантажами на дно ріки. Кожної наступної ночі вантажі знімали, переправи спливали, і ними на той берег переправлялися танки та артилерія. Тож було за що... Хоча й орден Олександра Невського, православного святого, — досить висока нагорода навіть для безбожного радянського часу.

Що ж треба було зробити, щоб одержати Героя у п'ятнадцять років? Чи це вже в якійсь іншій війні, до прикладу, корейській чи в'єтнамській? Словом, запитання лишалися.

Наступного дня голова СБ уже прийшов сам.

«Тут така історія вимальовується,— сказав він,— не знаю, як і сказати». — «Кажі як є»,— заохотив я його.

«Схоже, що наш «герой» зовсім не той, в кого пошився. Мама в нього українка, тато невідомий. У 1943 році під час окупації хтось із сусідів доніс, що його батьком був політрук Червоної армії — єврей, розстріляний в 1937 році, але жодного документа з цього питання не збереглося. Їх із матір'ю заарештувало гестапо, але відпустило через три дні після того, як вона підписала документи про співпрацю, і на підставі бездоказності звинувачень. Протокол допиту в гестапо зберігся в спецархіві. Звичайно, важко винити жінку з дитиною в такій ситуації, а втім... Не вельми-то він постраждав від фашизму. Тепер далі: під час війни він участі в діяльності партизанського підпілля не брав, а коли досяг призовного віку, вже в мирний час, був покликаний до армії в частину аеродромного обслуговування, тобто в нелітний склад. Потім закінчив училище за воєнною спеціальністю, служив у різних гарнізонах, пішов на пенсію у званні майора. Нагороджений орденом Червоної Зірки і кількома медалями — ось довідка військкомату...»

Треба сказати, що я був вельми ошелешений. «А погони полковника, Зірка Героя, орденські планки на всі груди, членство в ветеранських організаціях? Що, все вигадав? А це — батько єврей-політрук — теж неправда?»

«Батько повстав нізвідки зовсім недавно, коли з'явилися якісь ветеранські зв'язки з Ізраїлем.

До того він в особистих документах не згадувався, та й зараз цьому немає підтвержень. Шахрай він, — зненацька різко закінчив розмову начальник СБ. — Рідкісний мудак. Заморочив усім голову, паразитує на наших почуттях, а платити йому по суті немає за що. От і в нас надумав незаслужену компенсацію аж двічі отримати». Він залишив мені свій висновок і пішов, а я знову задумався. Працюючи в банку, часом бачиш людей не з найкращого боку. Але то був абсолютно особливий випадок. Правду кажучи, всередині я відчував певне полегшення. Все ж таки не «ухильник, навіть не єврей»¹. Хоч щось...

Я потелефонував кільком керівним працівникам, які до того вмовляли мене негайно розв'язати всі питання ветерана, і повідомив їм про нові факти й обставини. На мій подив, усі вони відповідали приблизно однаково: «Вам 400 євро шкода? Заплатіть йому, щоб відчепився, а то ці ветеранські організації вас так «замажуть», довго не відмиєтесь».

Спробував потелефонувати головному редакторові найбільшої регіональної газети — те саме.

«Як це? — обурився я. — Невже тобі це не цікаво, не зачіпає. Як на мене, така поведінка — знущання

¹ Один із варіантів пісні Юза Алешковського «Товариш Сталін» (1959 р.):

«Товариш Сталін, ви великий вчений,
У мовознавстві ж просто корифей.
А я простий радянський в'язень енний,
І не ухильник, навіть не єврей»
(переклад Ігоря Павлюка).

з пам'яті всіх справжніх героїв-фронтовиків, і досі живих, і тих, хто поклав голову в боях».

«Досі живих? — перепитав головний редактор. — Яких живих? Де ти їх бачив, справжніх? Командир стрілецького взводу на передовій жив у середньому два-три тижні. У Сталінградській битві з обох сторін близько двох з половиною мільйонів загинули. Так, ми перемагали, але якою ціною? А якщо хто й виживав, то після війни його життя зазвичай було недовге — швидка смерть від наслідків ран, контузій, пережитої напруги, думок про тих, хто лишився там... Якщо живі, отже або сиділи десь у тилу, або прийшли в останні дні війни і на фронт не втрапили, або от такі... що примазалися. Ти своїх згадай». І я згадав, справжніх героїв згадав: дядю Баруха, який загинув під Харковом, дядю Моню, дядю Ізю і мого батька, які пройшли всю війну і вже пішли від нас у вічність... «То ти та інші тому байдужі до того, що я тобі розповів?» — спитав я обережно. «І тому теж, — відповів він. — Моя тобі порада: не зв'язуйся з цією публікою. Вони за свої привілеї вас заживо з'їдять». І розмова урвалася. Якось одразу ця тема стала нецікавою для всіх.

Наступного ранку «полковник» знову був тут. Я мовчки подав йому копію висновку.

«Якщо не погоджуєтесь, позивайтесь до суду, — сказав я йому. — Повідомляю вам, що надішло висновок у ветеранські організації, членом яких ви є». І, не втримавшись, спитав: «Зірку де купили? Чи подарували?»

«Я вам дам, — звився «герой-полковник». — Я вас по судах затаскаю, я вас через газети припру, ка-

піталісти прокляті. Чотириста німецьких євро їм, бач, шкода. Ви ще наплачетесь, що зі мною зв'язались».

Бухнув дверима і пішов. Ми все надіслали, і відтоді — цілковита тиша. Дивно, ні скандалу, ні суду, ні розправи. З тим і живемо...

МУХА

— Дідусю, у вас муха літає! — дзвінко закричав мій чотирирічний онук. — Дайте мені газетку, я її прибію.

— Не треба, Борчику, у нас не вбивають мух, — обізвалась бабуся. — Краще вижени її з хати.

— Чому? — не вгамовується онук. — Вона ж хвороби розносить.

— Та тому, що колись муха твоєму дідусеві життя врятувала.

— Як? Оця муха?

— Ну, може, не ця, але така ж... колись...

Тонким льодом, по лезу бритви проходить ця оповідь. І про більшу частину деталей та подробиць я не лише не скажу, а й навіть не згадаю. Однак усе решта — правда. Тому що саме для тебе, Борчику, я пишу і це оповідання, і цю книжку. Колись прочитаєш, і ми станемо ще ближчими.

Літо 2000 року. В банківському світі триває безкомпромісна боротьба за існування. Економіка в «тіні», як мінімум, наполовину. Хороших, легальних клієнтів обмаль, а процвітаючих мало зовсім. За них банки конкурують між собою, часом дуже жорстоко.

І ось нагодилася цікава інформація: внаслідок міжурядових угод трьох країн один із наших клієн-

тів — кораблеремонтний завод — може отримати велике військове замовлення. Ми з'ясували, що можливий аванс складає близько 90 мільйонів доларів, а вартість усього замовлення сягала кількох сотень мільйонів. На ті часи то були дуже спокливі цифри.

Розрахунки могли піти через український банк, тобто наш, або через один з російських банків, пов'язаних з цією галуззю промисловості. Можливими були й комбіновані варіанти.

Через свою філію ми стали домовлятися про зустріч. Як я розумію, одночасно стали домовлятися і представники російського банку. Менеджери заводу, керуючись принципами раціоналізму, вирішили всі ці перемовини звести до купи, перетворивши їх на своєрідний попередній тендер.

З'їхалися ми на заводі, стали все серйозно обговорювати. Це ж вам не жарти: такі серйозні фінансові потоки! Були й техніко-технологічні проблеми. Кожен, зрозуміло, боровся за свої інтереси. Привітні господарі остаточного вибору не зробили, та й не мали повністю таких можливостей, і боротьба перейшла в наступний раунд.

Упродовж усього часу перемовин ми споживали винятково каву, чай та печиво. Перемовини скінчилися близько п'ятої вечора, всіх запросили на фуршет. Ішли туди ми вже з вовчим апетитом.

Вечоріло, стіл було накрито на свіжому повітрі. Що ж тут такого: серпень у Криму — спека!

Я сів збоку, підійшов офіціант. Він ніс чотирикутну тацю, на якій стояли високі, на ніжках, металеві блюдця із салатами. Підійшовши до столу, офіціант нахилився і розвернув тацю

кутом до мене. У другій руці він тримав відеречко з шампанським. Найближче до мене на таці виявилось одне з блюдець, я машинально взяв його за ніжку і поставив перед собою. Стіл уже було сервіровано. Виделка лежала лівобіч, ніж правобіч, усе як належить. Я взяв виделку, колупнув верхівку салату і відправив її в рот. Але щось непокоїло мене. За сусіднім столиком сидів мій начальник охорони. Я озирнувся, схоже, і його щось непокоїло. Щось тут було не так, але що саме? Я повернувся до свого столу і поглянув на салат. На нього сіла велика муха. І не лише сіла, але й сиділа собі далі. Їсти розхотілося. Я проковтнув ту дещицю, що залишалася в роті, підвівся і пішов до столика з напоями. Чарка горілки й бутербродик; час їхати додому, вдома поїм. Я рушив до авто, по дорозі прощаючись з учасниками зустрічі. Виходячи з ресторану, я кинув погляд на стіл. Муха, сволота така, усе ще сиділа на моєму салаті, наче приклеена.

Через півтори години я вже був удома, по-вечеряв і ліг спати. Вночі мені стало кепсько, та не просто кепсько, а зовсім зле. Я взагалі-то людина не схильна до харчових отруень. Довгі роки, проведені в мандрах, загартували мій організм; у їжі я досить невибагливий, і так по сьогодні. Їжа для мене не задоволення, як от для багатьох, а радше технологічний процес. Тому досі маю таку ж вагу, як і в двадцять два роки.

Забрали мене з дому «швидкою». Щось кололи, промивали, а мені все гірше й гірше. Лікар запитує:

- Ви консервів не їли?
- А що?

— Та схоже на отруєння ботуліновим токсином. Але тоді, даруйте, мені не зрозуміло, чому ви ще досі живий, — і лікар виразно так помовчав.

— Та ні, — кажу, — вдома була звичайнісінька вечеря, а вчора годині о шостій я скуштував одного салатика в ресторані, — і тут слабка підозра ворухнулася в мені. Згадався офіціант, який пропонував мені салат, ця дивна муха. Мені наче обмежували маневр, позбавляли права вибору за тим столом. Ось що непокоїло мене вчора.

Я попрохав, щоб до мене впустили начальника охорони, описав йому ситуацію і доручив з'їздити в ресторан, переговорити з офіціантом, який розносив салати.

А проте мені не кращало. Уже двоїлося в очах, ставало важко дихати, напосіла слабкість, тахікардія, запалилося всередині все, що може запалитися. І тут привезли якусь сиворотку. Її вкололи, і, на щастя, процес пішов у зворотньому напрямку. Через три дні я був більш-менш у кондиції. Це було якраз на мій день народження — 54 роки. До мене стали приходити з вітаннями, але зустрічати гостей я поки що міг лише лежачи на дивані.

Не так одразу все й миналося. Дещо зосталось як ускладнення. Внаслідок цього мені довелося перенести не дуже важку, але вкрай болісну операцію. Місяців зо два я їздив у машині лежачи — для цього опускали задне сидіння; а підписував папери на роботі стоячи — спорудили спеціальну конторку (вона й досі у мене стоїть). Я склав легенду про те, як корисно працювати стоячи, і в мене навіть з'явилися послідовники.

Минуло півроку, доки я зміг відновити спортивну форму, а взимку нарешті поїхав з донькою кататися на лижах у Вербюю і залишив усі нещастя в минулому.

Тепер про іншу лінію подій. Повертається мій начальник охорони — не знайшов він того офіціанта. В ресторані сказали, що він того дня влаштувався до них на роботу вранці, пред'явивши рекомендаційного листа від керівника відомого клубу, документи обіцяв принести наступного дня, але більше не вийшов на роботу і розрахунку за відпрацьований день не отримав. А де ж той рекомендаційний лист? А ось він. Звертаємося до підписанта, а той уперше листа бачить.

З учасників фуршету більше ніхто не постраждав. Щоправда, в муках здох собака, який жив при ресторані, його годували об'їдками зі столів.

Стали ми обережно наводити довідки — жодних результатів. Пробивав я одну з російських детективних агенцій найняти — не взялися без пояснення причин. Тупик!

Ну, гаразд, скінчилося все благополучно, і те добре! Час ішов — потроху все це одійшло в історію. Уже й того російського банку не стало — упав у «боротьбі фатальній» на якомусь із етапів вічної російської кризи капіталізму. Та й чи банк то був? Щодо цього також є серйозні сумніви. Справа, як кажуть слідчі, стала «висяком». Але ось що цікаво: у молодості, коли я навчався в Одеському інституті зв'язку, у мене був період захоплення кібернетикою та теорією інформації. Тоді мене вразили деякі філософські висновки з цих, нових тоді, наук. Білий шум, тобто звичайний стаціонарний шум, спектральні складові якого рівномірно

розподілені по всьому діапазону задіяних частот, містить інформацію про навколишній світ. Змайструйте правильний фільтр, і ви виділите те, що вам потрібно. Як просто і... як складно!

Так ось, минуло кілька років, і заходить до мене один давній знайомий. Він уже працює у Москві, робить непогану кар'єру в бізнесі. Поговорили про те, про се. Розказує гість таку байку. Сидить він з компанією в Сандунах, відзначають щось там. По сусідству також компанія гуляє. Слово за словом. Сусіди з розмови дізнаються, що мій приятель із Криму. Промайнуло в розмові й моє прізвище як досить відоме у Криму. Чолов'яги в тій компанії насторожуються. Один з них обережно запитує: «Він що, ще при справах?». Аякже, при повному здоров'ї! «Везунчик! — чітко вимовляє той, що запитував. — Зустрінеш, привіт передавай».

— Отож — привіт вам, — закінчує мій знайомий, — лиш не знаю, від кого.

— І я не знаю, — кажу йому в тон, — але дізнатися хотілося б.

Ось відтоді я не вбиваю мух. Люди іноді далєбі гірші за них.

А контракт той зрештою з тріском пролетів, фінансування його не відкрили і ніякі угоди не допомогли. Даремно старалися, панове!

Але цілком можливо, що й це не останнє слово. «І сказав я в серці своїм: «праведного й нечестивого судитиме Бог; тому що час для усякої речі і суд над усяким ділом там»¹.

¹ Біблія, Еклезіаст 3:17.

РОБИ, ЩО МУСИШ...¹

Весна того року була рання. «Махну-но я з сім'єю на море, тим більше завтра субота!» — подумав я, мрійно задивившись у вікно.

Так, весна 1992 року. І попереду — спекотне, в усіх розуміннях, літо.

Я вже півроку у бізнесі: роботи багато, але перспективи поки що вкрай туманні, а доходи незначні. Що вдієш — перехідний період у житті як моєму, так і всієї країни. Здається, аналогічну анархію 75 років тому Костянтин Паустовський назвав «Час великих сподівань».

Я теж тоді — у вже далекому 1992 році — чекав багато чого. Щось здійснилося, щось — ні, а децю взагалі пішло зовсім в іншому напрямі. Якщо подумати, з чого складається генеральна лінія нашого життя? Напевно, в основному з безлічі маленьких подій, що відбуваються щодня і щогодини з нами, не з нами й навколо нас. Постійно в цьому пересвідчуюся, кажу про це й пишу. Ось і тепер...

Вирішено — зроблено, і наступного ранку ми виїхали в Алушту на пляж. Я сидів за кермом

¹ «Роби, що мусиш, і будь що буде» — старовинний лицарський девіз, що іноді приписується Марку Аврелію, Льву Толстому та іншим відомим історичним персонажам.

своїє «шестірки», сонце сяло, життя здавалося прекрасним.

У районі Ангарського перевалу дорогу нам щільно перегородила важко навантажена й дуже довга хура. Йшла вона повільно і пихкала димом... Помарудившись деякий час, я не витримав, газонув і обігнав її через «суцільну». І треба ж, просто наскочив на патруль ДАІ, що причаївся за деревом у засідці.

— Документи, — похмуро прорік немолодий старший лейтенант. — Штрафик з вас належить.

Тут я його і впізнав, з цього слівця впізнав. Шістнадцять років тому — в 1976 році ми вже зустрічалися. Я про це навіть в одному оповіданні раніше писав². Як скло в телефонну будку вставляв, яке років за п'ять до цього сам і висадив під час побутового конфлікту.

Тільки старший лейтенант тоді старшим сержантом був, хоча вже дуже немолодим здався. Правда, мені самому в той час ще й тридцяти не було.

Він з напарником вулицею патрулював, а тут така ініціатива з мого боку. Поцікавився старший сержант причинами такої дивної поведінки — адже не суботник усе-таки. Ось поламати, зіпсувати — так легко й просто, з великим ентузіазмом. Настільки це прищепилося, що заважало виконанню планів «партії і уряду». Не встигнуть бюст чергового «піонера-героя» встановити або там «жінку з веслом», як ніс і вуха відіб'ють і непристойне слово напишуть. Не приставиш же охорону до кожної «малої скульптурної форми».

² Оповідання «Хрест Вікторії».

Навіть учені праці на цю тему стали з'являтися. Якось читав одну таку. Там автор — кандидат наук — цілком серйозно стверджував, що новій спільноті людей — радянському народові — властиві такі особливі якості, як колективізм і справедливість. Тому громадськості підсвідомо не подобаються будь-які відхилення від загальноприйнятого. Значить, коли щось особливо виділяється: ну там бюст, статуя або, приміром, «вузькі штани», то треба подерти, поламати, знівечити й відповідно привести до середнього «соціалістичного» стандарту.

І далі автор пропонував зовсім несподіване вирішення проблеми. «Наш народ не лише принциповий, — писав він, — а й добрий, і навіть жалісливий. Тому слід зробити так, щоб це почуття виникло першим, стало домінуючим». І з цією метою вчений радив псувати міську скульптуру і фасади громадських будівель з самого початку, під час їхнього виробництва й установки. Для прикладу, ніс статуї самі відбийте; її всі «пожаліють» і більше не чіпатимуть. Фасад пофарбуйте нерівно, з патьоками; на ньому і непристойних слів писати ніхто не захоче.

Втім повернуся до телефонної будки. Вислухав мене сержант міліції і... оштрафував. («Штрафик з вас належить», — так він тоді теж сказав.) За хуліганство тобто, за вандалізм п'ятирічної давності. Згідно з принципами: «Ніхто не забутий і ніщо не забуде, а за порушення соціалістичної законності — покарання неминуче».

Подивувався я сержантській сумлінності, але хто ж міг знати, що штрафник той не останній.

Обстановка вдруге ускладнювалася тим, що незадовго до цього розмір дорожніх штрафів істотно

збільшили, і передбачений платіж за моїх, тоді дуже незначних доходів, міг виявитися ну просто непідйомним.

— Товаришу сержант, ой пробачте, лейтенант, — почав я переговорю кампанію.

Він уважно подивився на мене — схоже, впізнав. «Хоча навряд — стільки років минуло. Проте я ж його впізнав», — подумалося мені.

— Здається, тут поблизу немає розбитих шибок? — раптом ехидно поцікавився старший лейтенант. — Куди ж це ви так квапитеся?

І... оштрафував, квитанцію виписав. Усе як належить, за всіма правилами, відповідно до службового обов'язку.

«Ось же стерво яке добросовісне», — сумно подумав я і рушив далі.

А десь через кілька кілометрів проїхав повз грандіозну аварію: хура, яка була перед нами, лежала на боку, підім'явши під себе червоний «жигуль». Ще дві машини уткнулися в неї з різних боків і були добряче понівечені. Поруч метушилися ДАІ, «швидка допомога», вантаж розсипався по дорозі. Хтось уже лежав, накритий з головою... «Не так уже погано, що я з цим штрафом загаюся, — промайнуло у свідомості в той момент. — А то, хто його знає...»

Минув рік, і я знову зустрів нашого старшого лейтенанта, але вже капітаном-відставником. На пенсію його відправили. У той час я керував одним з місцевих комерційних банків і особисто проводив бесіди з усіма кандидатами на роботу.

Його тепер я впізнав відразу, хоча без форми він був як голий.

— Що, на пенсії не сидиться? — запитав я.

— На пенсію не проживеш, — відповів колишній сержант. — У мене дочка ще вчиться. Я пізно сім'ю завів. Витрати великі, не вистачає.

— А що ж не продовжили службу? — поцікавився я.

— Не потрібен я тепер нікому, — невесело усміхнувся відставний капітан. — Тепер інші потрібні: хитрі, нахраписті. Я завжди за закон стояв, мзду не брав або майже не брав. Принаймні, совість за це не продавав, — він соромливо відвів очі.

— Добре, товаришу капітан, — сказав я, виразно згадавши його принциповість. — Працюйте.

І ми зайнялися кожен своєю справою: він охороняти, а я банком керувати.

Ось тоді я і дізнався, що звать його Іван Миколайович, 1936 року народження, освіта середня. Працював він без зауважень, був суворий і невідкупний, не змінився, загалом. Через деякий час я втратив його з ока, напевно він знайшов собі більш відповідне заняття.

А десь року 1997-го, коли я теж поміняв місце роботи, вранці секретар занесла мені конверт. «Особисто» — було написано на ньому. Зміст листа мене не дуже здивував, хоча в ньому було попередження про підготовлювану щодо мене силову акцію з боку дуже вже «скривджених» позичальників, — не рідкість на ті часи. Лист був підписаний ініціалами І. М. Але хіба мало І. М. на світі? Я просто посилив заходи безпеки і з часом забув про це.

У 2002 році сталася наша остання зустріч. До мене записалася на прийом молода жінка.

— Я дочка Івана Миколайовича, — сказала вона. — Батько занедужав. Міг би ще пожити, але потрібна операція. Коштів нам не вистачає. Він каже, що колись працював у вас. Чи немає можливості допомогти?

Я промовчав, підбираючи слова для відповіді. Знаєте, в ті часи кожен другий просив у мене грошей. Вона подивилася трохи вбік, опустила очі й тихо сказала:

— Я медсестра, вмію робити масаж, будь-який. Я на все згодна.

Я мимоволі поглянув на неї. Міцна така дівчина, але по своєму гарненька. Мимовільний жаль промайнув десь глибоко всередині — ми все-таки самі про себе не все знаємо...

— Я, здається, не давав приводу... — почав я і зупинився. «Це ж вона через батька. На що не підеш заради життя близької людини».

— А де тепер Іван Миколайович? — після паузи поцікавився я. — Можу я його відвідати?

Наступного дня я заїхав до них додому і поговорив. Вони жили у великій нужді, усе старе, ветхе. На цвяху, вбитому в стінку з драними шпалерами, висів на плічках формений міліційний кітель з нагородами.

— У міліцію після семирічки пішов, — помітивши мій погляд, пояснив Іван Миколайович, що вже не вставав з ліжка. — Спочатку у постовій службі, потім у ДАІ. Скільки років, а нічого не нажив. Як захворів, так усе відразу й закінчилося.

— Іване Миколайовичу, це ви мені лист з ініціалами надіслали? — запитав я.

— Так. Я там на вахті працював. Почув випадково і подумав, що треба попередити. Сподіваюся, допомогло.

— Допомогло, — відповів я, попрощався і пішов.

Операцію Івану Миколайовичу зробили, і він прожив ще два роки.

Дочка покликала мене на похорон — було дев'ять чоловік. Лив сильний дощ, на кладовищі — непролазна грязюка. Горілку розлили просто там і, не цокаючись, випили.

— Прощавай, Іване Миколайовичу, нехай земля тобі буде пером, — сказав старенький колишній товариш по службі й додав: — Усі там будемо.

Життя тривало. Дочка Івана Миколайовича закінчила технікум і за моєю рекомендацією деякий час пропрацювала в одному з комерційних банків. Потім вийшла заміж і звільнилася.

Якось зустрів я її на площі перед нашим банком біля фонтана, коли вертався увечері додому. Вона котила візочок з немовлям, поруч бігав і пустував хлопчик років семи.

— Іванку, — крикнула вона йому, — не тікай далеко, там машини! — І додала, звертаючись до мене: — Такий добросовісний хлопчик: по дому допомагає, перший клас з гарними оцінками закінчив. Весь у дідуся.

«Та вже, — подумав я, — сумлінність дідуся я, можна сказати, випробував на собі». А вголос сказав:

— Так і має бути. Ви розповідаєте йому про діда?

— Що особливо розповідати?! — знизала вона плечима. — Батько був простою людиною.

— Він був людина обов'язку, — відповів я. —
А це дорогого варте.

«Як же так? — уже попросившись з нею, думав я. — Ось була людина, і немає людини. Що залишилося від неї? Нічого, навіть менше, ніж нічого. Ні, — заперечив сам собі, — залишаються діти, залишаються онуки, залишається пам'ять. Людина не порошок, не піщинка. Вона ланка нескінченного ланцюга. У цьому її обов'язок, її призначення, а значить, так і має бути».

Прийшовши додому, я взяв з полиці том віршів відомого російського поета, фронтовика і теж капітана Євгенія Михайловича Винокурова і перечитав відомі рядки:

Весною новая трава
Не знает ничего о прошлогодней.
Ей память для чего? Она жива, —
Ей хорошо без прошлого, свободней.

А мне-то как: забрел в дремучий лес
Воспоминаний и не выйду к свету...
Мир прошлого! Да он давно исчез!
Его давно на самом деле нету!

Был, да пропал, подобно миражу.
Прошло с тех пор уж лет пятнадцать этак...
А я брожу в густом лесу, брожу
С рубцами на лице от бьющих веток.

Він написав це в далекому 1959 році, але нічого відтоді не змінилося, нічогісінько...

ЧУДО

Що таке чудо? За визначенням — це очевидне порушення законів природи.

Чому ж самі закони природи ми не вважаємо чудом, хоча вони цілком виразно саме ним і є, — для мене лишається незбагненим. Напевно, тому що звикли до їхньої сталості, незмінності. Інша справа, коли все йде не так, як ми очікуємо, виходячи з попереднього життєвого досвіду.

Такі випадки не забуваються. Не забув і я. Це сталося десять років тому. «Так, — зітхнув я сам до себе. — Де він, отой „золотий” час?»

Утім, того весняного ранку ніщо не віщувало прийдешніх подій. Світило сонце, на клумбах і газонах почала пробиватися перша яскраво-зелена травичка, однак свіжий вітерець часом нагадував про минулу зиму.

Був понеділок, і в мене щойно закінчилася виробнича нарада, яку ми по-старому звично називали «планіркою». Великий банк жив своїм повсякденним життям. Із широкого панорамного вікна мого робочого кабінету добре було видно пожвавлення біля центрального входу. Перед банком прямо на площі красувався фонтан. Зараз його готували до запуску після зимової консерва-

ції. Садівники копали зелену зону, де незабаром розцвітуть квіти, робітники фарбували металеві огорожі. Люди, як працьовиті мурашки, снували туди й назад. Початок тижня, і клієнти поспішали вирішити свої фінансові питання, не втрачаючи ні хвилини дорогоцінного робочого часу.

Задзвонив внутрішній телефон. «До вас рабин, — сказала слухавка голосом мого помічника. — Без запису». І спантеличено замовкла.

«Нехай заходить», — відповів я. Рабина я не чекав, але змушувати ждати в приймальні шановану людину було не в моїх правилах.

Рабин виглядав дуже солідно, в чорному сюртуку і капелюсі, з довгою білою бородою. Я знав, що ми однолітки, але він видавався набагато старшим.

«What happened, Yitzhak?»¹ — запитав я. Ми були давно знайомі, і мені було відомо, що він говорить англійською набагато краще, ніж російською. Все-таки він родом з Брукліна.

Іцхак, на мій погляд, був дуже засмучений, але потім зібрався з думками й дещо незв'язно виклав наступне.

Чотири роки тому єврейська громада вирішила побудувати нову синагогу. Нині діючій було понад сто років, вона розміщала в маленькому тісному приміщенні в гушавині вулиць старого міста і давно вже не могла вмістити усіх бажаючих піднести молитви чи зібратися у свята. З веління долі купили ділянку землі з напівзруйнованими халупами, якимись коморами і сара-

¹ «Що трапилося, Іцхак?» (англ.).

ями, замовили проект нової будівлі відомому архітекторові та почали організовувати кампанію зі збору коштів. Потім наївні, й не дуже досвідчені в місцевих земельних інтригах, забудовники знесли ті самі старі споруди на ділянці, очистили територію і пішли до відповідних органів для узгодження проекту та отримання дозволу на будівництво.

Ось тут вони й отримали «на повну котушку». На них чекав дуже неприємний сюрприз. Справа в тім, що тоді, як і досі, у вітчизняному законодавстві (а історія відбувалася в українському Криму до окупації його російськими загарбниками) земля товаром не вважалася. Виявилось, що купили вони тільки ці старі будівлі, які тепер безповоротно знищені. Правда, земля нібито автоматично виділяється під існуючі, офіційно зареєстровані споруди, але саме під існуючі. Ну, а якщо їх немає, то розподіляється на основі рішення територіальних органів управління. Немає будівель — немає землі, йдіть до міськвиконкому з клопотанням про виділення ділянки під нове будівництво. Однак майте на увазі, що звертаєтеся ви на загальних підставах, а охочих отримати гарну ділянку в центрі міста і без вас вистачає.

«Що ж робити? — запитував засмучений рабин. — В кінці тижня засідання міськради, де буде розглянуто заяву громади. Боюся, що нам відмовлять. Це катастрофа. Пропадуть кошти, зібрані з такими труднощами і вкладені у цей проект, будуть обмануті очікування людей. І, головне, з нами навіть не розмовляють. Допоможіть, якщо можете». Він замовк, мовчав і я. Мовчання затягнулося,

в повітрі повисло запитання. Воно, звичайно, було зовсім не до мене, але людей було шкода.

«А навіщо ви знесли те, що фактично купили? — поцікавився я. «Так хотіли швидше почати будівництво. Хто ж міг знати, що так складеться». — «Серед вас що — не було жодного досвідченого юриста?» — «Звідки? У нас в основному пенсіонери: дідусі й бабусі. Молодь приходиться нечасто — приміщення не дозволяє. Ось, хотіли нове побудувати...»

І він знову замовк, гірко дивлячись у простір перед собою.

Тут я відчув якийсь внутрішній поштовх. Не можна було дозволяти, щоб з людьми так поводитися. Я раптом відчув себе частиною цих людей. Не можна було дозволяти, щоб і зі мною так поводитися. Ми вирішили ще раз зустрітися наступного дня.

Коли Іцхак пішов, я зателефонував до мерії та домовився про зустріч за пару годин. Мера я знав багато років, і в нас завжди були хороші, навіть дружні стосунки. Правда, я жодного разу в нього нічого не просив. «Ну, що ж, значить, це буде вперше».

«Заходьте, заходьте», — сказала секретарка, і я пройшов у кабінет, обставлений світлими меблями. Ми по-товариськи привіталися, і, відмовившись від запропонованої кави, я коротко виклав суть справи. «Зрозумій, — сказав я, — з людьми не можна поводитися несправедливо, особливо з такими беззахисними релігійними людьми похилого віку. Це неправильно, це гріх з точки зору будь-якої релігії. Вони купили цю ділянку

для того, щоб побудувати синагогу і звертатися до Бога, вони не збираються на цьому заробляти. Навпаки, витратили свої «кровні». Раніше вони знесли ці будівлі чи пізніше — це суті справи не міняє. Допоможи. Врахуй, це моє перше до тебе прохання».

Той промовчав. Потім важко зітхнув і відповів: «Я непричетний до цього. Просто в нашому виконкомі є вельми впливові люди, які хочуть отримати цю ділянку для будівництва торговельного підприємства. Місце дуже гарне, прохідне. Вони вже з усіма членами виконкому переговорили, і рішення фактично прийняте. У цій ситуації я нічого не можу зробити». І він подивився на мене винувато. Потім відвів погляд. «До речі, серед них є і ваші...»

Я сприйняв це, як удар, і раптово відчув, що якесь дивне тепло піднімається від ніг до голови. «Хто?» — дещо судомно запитав я, перш ніж на секунду втратити здатність логічно мислити. На секунду, але раніше таке зі мною траплялося тільки на рингу, та й то дуже рідко. Все-таки я багато років займався боксом, почавши дванадцятилітнім пацаном.

Він назвав прізвище. Справді, це було так, як він і сказав. Але чути таке було важко.

«Запиши мене, будь ласка, до списку тих, хто виступатиме з цього питання», — кинув я, попрощався і пішов.

«Не зв'язуйся, — неголосно мовив він мені услід. — У тебе немає шансів, програєш». Але я був уже за дверима. Того ж дня я зустрівся з іще одним добродієм, тим самим.

«Недобре ображати Бога, — переконував я його. — Тим більше, свого Бога. Допоможи вирішити питання. Я все забуду й нікому про це не розповім. Сподіваюся, і Він забуде». Але розмова не клеїлася. Він щось говорив про втрачений майбутній прибуток, натякав на можливість великої компенсації, уникав прямих відповідей, і зрештою ми обидва припишкли.

«Прощавай, — сказав я. — Даремно ти так. Твій прибуток залежить не тільки від тебе, можливо, від тебе він і взагалі не залежить. Бог дає, і Бог бере. Але кожен сам обирає шлях, сам творить свою долю. Повір, ти став не на той бік». Потім пішов.

«Нічого не вийшло, — сказав я рабину наступного дня. — Принесіть мені всі матеріали, я буду виступати на засіданні».

Великий зал виконкому був повний народу. Сьогодні на порядку денному земельні питання, тому багато зацікавлених осіб. У задніх рядах я побачив сивобородого рабина і групу людей похилого віку в темному одязі й кіпах. Вони сиділи тісною групою, мовчки, і дивилися на мене з надією. Власне, ми вже програли, я чомусь не відчував ніяких сумнівів, але сів у перший ряд і став чекати своєї черги.

Цієї миті я раптом згадав усі подібні ситуації в своєму житті. Вступ до інституту за окремим для таких, як я, конкурсом — 12 осіб на одне місце. Вступ до аспірантури економічного факультету МДУ з таким же мало справедливим співвідношенням. Незліченні змагання і випробування, які я на диво успішно долав. Але завжди результат був потрібен особисто мені, за інтереси Все-

вишнього я не боровся ніколи. Це щось інше, щось нове.

Засідання міськради проходило бурхливо. Кожне питання обговорювалося в гарячій полеміці, потім ставилося на голосування. Голоси поділялися, рішення приймалися, відкидалися. Все як завжди.

Ось і до нас дійшла черга. Голова комісії із земельних питань коротко доповів, що в центрі міста звільнилася ділянка для будівництва, і повідомив, що на неї претендують четверо заявників. Далі запропонував ставити питання на голосування в порядку подачі заяв. Наше було найостаннішим, але я піднявся і попросив слова. Ніхто не заперечив, і я вийшов на трибуну. Подивився в зал і зустрів кілька глузливих поглядів. Вони знали...

Треба сказати, що я був далеко не новачок у публічних виступах, адже щотижня протягом двадцяти років виступав на місцевому телебаченні з півгодинною авторською програмою економічного змісту. Іноді — й не тільки економічного. Тому мене всі знали в обличчя. Напередодні я спробував підготувати виступ, але він якось не клеївся. Записав собі короткі тези, однак заглянути в них не встиг. Довелося говорити експромтом.

«У нашому місті живуть послідовники всіх основних релігій і невіруючі теж, — почав я. — У кожного з них свої храми, кожен по-своєму звертається до Бога, але всі ми внутрішньо відчуваємо, що Господь один для всіх. Перепони, що їх люди встановлюють між собою, до неба не доходять». Далі я навів кількість християнських соборів і церков, мусульманських мечетей і повідомив, що

у єврейської громади є тільки одна маленька і стара синагога, незважаючи на те, що до революції в місті було близько п'ятдесяти будівель, пов'язаних зі сповіданням іудаїзму.

Зал продовжував дивитися на мене мовчки.

Раптом я зрозумів, що саме потрібно говорити. «Друзі, — сказав я, — ми просимо цю землю не для себе. Ми просимо її для Бога. Лише Його інтереси важливі для нас зараз. Адже все, що сказано або навіть тільки задумано, вже існує десь у видимому чи невидимому для нас світі. Якщо ми задумали синагогу, то хто візьме на себе сміливість побудувати на цьому місці щось інше? Адже вона вже існує принаймні в наших серцях. Я б не ризикнув і вам не раджу. Всі ми гості в цьому світі, і, за великим рахунком, важливо тільки те, що ми встигнемо зробити за своє коротке і скороминуще життя. Тільки це буде оцінено на суді... Зробімо ж щось вічне, щось по-справжньому гарне. Я впевнений, що найголовніша дорога для кожного з нас — це дорога до Храму».

Я дивився в зал, але чомусь не бачив конкретних людей. Усе злилося в одну велику пляму, що дихає. Стало так тихо, що коли я насилу відірвав руки від трибуни та почав спускатися по сходах у зал, кожен мій крок гучно віддавався у просторі, залишаючи дзвін у вухах. Я йшов проходом до групи немолодих євреїв, що сиділи в кінці залу, а з лав піднімалися зовсім незнайомі люди. Хтось обіймав мене за плечі, інші тиснули руку, але я рухався, як соннамбула, і погано їх розрізняв.

«Віддати євреям! — вигукнув хтось із залу. — Голово, став на голосування!» У повній тиші зал

проголосував — одноголосно. Проти — немає, утрималися — немає.

«Чудо»,— прошепотів до мене Іцхак, коли я сів поруч із ним. Потім помовчав і продовжив: «Я чекав цього, адже сьогодні День Народження Любавічеського Ребе».

Я повернувся на роботу й доволі довго не міг увійти в норму. «Як таке могло статися? — запитував себе. — Це справді чудо чи збіг обставин?»

І нарешті вирішив: люди слабкі, люди грішні, вони живуть своїми миттєвими інтересами і пристрастями, але все це тимчасово, хитко, неміцно. Скажи їм про вічне, і, можливо, ти відкриєш шлях до їхніх душ. Я сказав їм тільки те, що відчув, і вони змінилися. Всього лиш на одну мить, але змінилися. Ось це і є Чудо.

Була п'ятниця, 30 березня 2007 року (11 нісана 5767 року за єврейським календарем).

НЕВИПАДКОВІ ПАРИ

В УМОВАХ ПУСТЕЛІ¹

Я позирнув на годинника — вже друга, час обідати. Мені двадцять три роки, армія, сьогодні я — черговий частини. Ця річ марудна, однак є і переваги. Зокрема — робити пробу на кухні, тобто оцінювати якість харчів у солдатській їдальні. Щоправда, мені — аякже, начальство! — насипали все-таки щедріше й жирніше, але з того самого казана. Годували доволі ситно, хоча й дещо одноманітно. Та й харчуюсь я тут раз на тиждень, а солдати щодня. І все ж, наскільки я помічав, у вазі вони добряче додавали.

Не встиг я пообідати — прибіг вістовий: мене викликають до штабу.

— Лейтенанте, — звернувся до мене капітан, — вас відправляють на навчання.

— Яке ще навчання? — пробурчав я. — Вам що, інституту мало? Он у вас половина офіцерського корпусу без вищої освіти.

Зауважу, що поїздки, відрядження та навчання на ту пору мені достобіса набридли. Я з них не вилазив од самісінького початку служби. Давався взнаки мій тоді ще парубоцький статус.

¹ Це оповідання в парі з оповіданням «Москва-1995».

— Вам належить пройти курси з ведення бойових дій в умовах пустелі, — знову заговорив капітан. — Отримаєте припис, добові та проїзні; розпишіться отут. Вилітаєте завтра, місце призначення — Ашхабад.

Далеченько, подумалось мені, і, мабуть, спекотно, адже травень уже.

— Надовго?

— Як вийде. Коли вірити паперам — місяця на півтора.

Капітанова відповідь лише додала непевності, проте ради не було, і надвечір наступного дня я прибув до Туркменії. Туди ж із різних місць «неозорої вітчизни» прилетіло ще зо три десятки офіцерів. Зібрали нас у комендатурі, посадили в автобуси, п'ять годин у дорозі — й ми приїхали. Таке собі усамітнене військове містечко. Довкола пустеля — Каракуми.

На другий день заняття почалися. Усе як належить: теорія плюс практика. Вивчення матчастини — машин, озброєння, засобів зв'язку, а також методів ведення бойових дій. Особлива увага — психологічній і фізичній підготовці, рукопашному бою, стрільбі з усіх видів зброї, питання виживання в екстремальних умовах.

Деякі теми досить мене здивували. Схоже, нас готували до бойових дій невеликими або диверсійними групами окремо від основних сил. Так, були вправи на розвиток самостійності й ініціативи, що ніколи не заохочувалось у великому, проте іржавому механізмі з назвою Радянська армія. Тут культивувався абсолютний послух і точне виконання наказів.

— Під час виконання бойових дій не вірте нікому й ніколи, — утовкмачував нам літній полковник з помітним шрамом на лобі. — Тільки самому собі, і то не завжди.

— А кому ж тоді? — аж підскакували ми.

— Власному внутрішньому голосові, своїй інтуїції, — незворушно відказував той. — Інтуїція учасника подій завжди найправильніша, оскільки базується на більш достовірній, не викривленій інформації.

Майор-психолог переконував нас, що світ є такий, яким ми його сприймаємо. Ось чому навіть у найбезнадійнішому становищі належить зберігати оптимізм і спокій. Це увіч суперечило матеріалістичним концепціям марксистсько-ленінської філософії, проте звучало переконливо.

Стріляли ми не тільки з радянської, а й з іноземної зброї. Зацікавило мене також керування автомобілем в умовах цілковитого бездоріжжя.

Заняття з виживання проводив доволі колоритний бородатий цивільний фахівець.

З технікою зв'язку проблем я не мав — усе-таки я закінчив інститут зв'язку.

Рукопашний бій: на ньому варто зупинитися детальніше. Займався ним із нами капітан років десь тридцяти. З вигляду типовий борець, одного зросту зі мною, атлетичної статури, поголена голова.

Усілякі непевні чутки ширилися про цього викладача. Підозрювали його в содомському гріхові, однак прямих доказів не було; розмови, та й годі.

А проте першого ж вечора, коли ми, зійшовшись у гурт, випивали з місцевою обслугою, нам про це розповіли. І тут я не зовсім доречно пожар-

тував. Щось таке на кшталт: «Я цього не схвалюю, але назагал кожен воліє розпоряджатися власним гузном як йому заманеться».

Подальші події ствердили, що хтось із пияків не поминув нагоди одразу ж передати інформацію кому належить.

Тоді я ще не був обізнаний з прийомами східних двобоїв, а вони якраз і становили суть капітанових занять. Зауважу, що я з дитинства любив змагання. З дванадцятирічного віку займався боксом, досяг рівня кандидата в майстри спорту. Але ці двобої — раніше такого мені й бачити не доводилось.

Утім щось мені одразу не сподобалось у наших з викладачем стосунках. Поводився він аж надто сухо й офіційно, називав мене тільки на прізвище; на тренуваннях, показуючи рідкісні прийоми, раз-другий, мовби ненароком, діяв надто грубо, навіть жорстоко; в очі не дивився. Ну та нехай, не обов'язково йому любити мене.

Система тренувань була така: тренер розставляв нас попарно, сам же вибирав собі «жертву», з якої «тішився» досхочу.

Надійшла й моя черга. Поруч із капітаном я мав непереконливий вигляд, та й не спец я був у боротьбі. «Нападай», — скомандував тренер, і я знехотя зробив спробу вдарити його джебом лівою. Василь Іванович (саме так його звали) вхопив мою руку, не відпускаючи присів і перекотився через голову назад, стусонувши мені ногою в груди. Я, звісно, перелетів через нього й добряче приклався лопатками до землі. Трохи причмелений, я наче крізь туман побачив, як на моє обличчя

опускається велетенський кулак. Гостре відчуття небезпеки викликало блискавичну реакцію. Я перекотився вбік, і кулак з усього розгону вибив помітну заглибину в утрамбованій до міцності каменя землі. У цьому місці мить тому була моя голова. «Ох же й мерзотник!..» І тут же я знову перекотився у зворотному напрямку, бо «мерзотник» двома ногами вкупі стрибнув мені просто на груди. Щоправда, мене там уже не було. Скочивши на ноги, я встиг перехопити його погляд. «Господи, та він ненавидить мене!»

Я ледве подолав напад люті, заспокоївся нібито й наставник.

Під час решти тренувань я був максимально зібраний, і вони пройшли без видимих ексцесів.

Ми собі навчались, навчались, і ось надійшла пора іспитів. Я легко склав усі дисципліни. Залишалися рукопашний бій та іспит на виживання.

Щодо рукопашного — тут кожен мав провести п'ятихвилинний вільний спаринг із тренером. Я мав підозру, що для мене це може скінчитися зле. Утім на той час за моїми плечима вже був доволі великий досвід вуличних бійок та боїв на боксерському рингу. Я добре засвоїв, що фізична сила й навіть спортивна техніка — то ще далеко не все. На вулиці вельми важить твоя поведінка, на рингу — осмислені дії, правильна тактика. Мені довелося вигравати й у відвертих фаворитів. Бо завжди готував «домашні заготовки», завчасно ходив дивитися бої моїх майбутніх суперників, будь-який двобій спочатку подумки проганяв у собі. Одне слово, дійшов думки, що голова наша не тільки для того, аби по ній гамселили «вірні» друзі й товари-

ші. За все це мені ще в Одесі приклеїли почесну кличку «хитрий боксер». Отож і зараз посидів, подумав і трішки підготувався.

Іспити тривали три дні — по десять чоловік щодня. Викликали за абеткою. Я — найостанніший. На той час у курсантів уже назбиралося доволі травм: одна зламана рука, два перебитих носи і стільки ж ребер, а синців ніхто й не лічив. Але чогось мені постійно здавалося, що найсолодше приберегли для мене. Ось і моя черга.

Я в чоботях, у польовій формі, однак без ременя поверх гімнастерки. Ми зійшлися на середині майданчика; комісія з двох офіцерів — за столиком збоку. Тренер наблизився обличчям до мене.

— Я тебе закопаю, — мовив тихо, ледь помітно посміхнувся й одразу спробував завдати удару головою в обличчя.

Я ледве встиг відскочити, пригадавши постулат: «Не вір нікому». І затанцював довкола нього.

Він стояв незрушно, тільки розвертався обличчям у мій бік. «Жде, коли я виставлю руку», — здогадався я і зімітував рух, немовби хотів ударити лівою. Він зробив крок уперед і подався рукою, аби схопити мене за рукав. У цю мить я вдарив наставника носакон чобота в коліно. Він упав, тримаючись за ногу. Я підлетів до нього й заніс кулак.

— Добивай, добивай! — кричав хтось із глядачів, хто постраждав раніше.

Однак я не міг собі такого дозволити. Ударити лежачого (утім, як і бити в коліно) — за межами боксерського кодексу.

Я повернувся й пішов до столика. Головою комісії був літній полковник. Ураз його очі роз-

ширилися, я збагнув причину й різко обернувся, водночас присівши. Страшенної сили удар просвистів над моєю головою. «Якраз у потилицю влучив би, сука, — подумав я і стрибнув уперед, розвертаючись для удару правою. — Таки підвівся, чортів підор. Треба було зразу добити».

Мій удар трохи ковзнув, і я відчутно розбив кісточки на руці, зате «наставник» знову впав. Тут і п'ять хвилин збігли. Одне слово, іспит я склав.

Але попереду ждав ще один — на виживання. Умови нам оголосили такі: «Вас викидають на вертольоті в пустелю. З собою одна фляжка води й радіостанція, їжі немає. Хто витерпить три доби, той іспит склав. У разі надзвичайної ситуації викликайте по рації базу. Форма одягу польова, без шинелі. Єдине потурання — замість кашкета зелена формена панама. Додаються ніж, сірники й пістолет... без патронів».

Теж довелося поміркувати. Щонайперше — відпоров я підметку чобота й запахав туди один по одному вісім пістолетних патронів. Їх я на стрільбах поцупив. «Згодяться, — думаю. — Бо навіщо пістолет без патронів? Хіба що іскри викресувати».

О п'ятій ранку мене висадили на піщаний бархан. Гелікоптер полетів геть, і почав я діяти в екстремальних умовах. Сонце щойно зійшло, спека ще не відчувалась. Години через дві-три буде плюс тридцять п'ять, а вночі досить відчутний холод. Як пишуть довідники — різко континентальний клімат.

Я одразу ж закопався на повен зріст у ще холодний пісок, нагорі zostалися тільки очі й маківка, на яку встановив панаму, ледь намочену

зсередини водою з фляги. Прикинув собі, що, випаровуючись, вона знижуватиме температуру навколо моєї голови.

Так я просидів (точніше — простояв) до смерку. У піску щось ворухилося, повзало, кусалось, однак терпіти можна. І щодо природних потреб організму якось обійшлося.

Щойно сонце схилилося до обрію, помітно повіяло прохолодою. Я видобувся з піску, спорядив магазин пістолета, назбирав хмизу; запалахкотіло невеличке багаття, і я став міркувати, що б його з'їсти. Думав підстрелити якусь живність, але нічого не зустрічалося. Тут на очі трапилася зелена ящірка, я підкрався і захопив за хвоста. Різким порухом ящірка скинула хвіст і втекла, полишивши частину себе, яка самостійно звивалася в моїх пальцях. Що ж, хвіст — то й хвіст. Обчухравши ножем на ньому шкірку, я настроював на патичок і акуратно підсмажив на вогні. Потім з оберегою з'їв. Цілком прийнятно! Сонце вже сіло, стало зовсім холодно, і я знову зарився в пісок. Якщо вдень пісок тримав нічну прохолоду, то тепер зберігав денне тепло. Щоправда, нічне життя в піску було ще активнішим, аніж удень, але на те ради я не мав.

Минула ніч, за нею ще один день, далі знову ніч. Близько другої години долинув шум гелікоптера, і я вивільнився із свого пристанища. Була пора нового місяця, темна-темнюща ніч. Вертоліт сів за кілька барханів од мого місця дислокації. З нього вийшли двоє. Щось таке стримувало мене від бажання закричати, озватися (знову ж таки: «Не вір нікому...»), і я тихцем підкрався майже впритул до гостей.

— Ну, і куди ти його подінеш? — почув запитання.

— Та, Колюню, тут же й закопаю, ніхто й не знайде, — почулась відповідь.

Два офіцери, озброєні, один з них — інспектор з рукопашного бою Василь Іванович; «Колюні» я не знав.

Думки закружляли в голові, наче карусель. «У мене одна обойма — вісім патронів. Якщо лежачи з упору, то не промахнусь». Але... стріляти в живих людей мені ще не доводилось, та й не хотілося, коли казати правду. До всього, я не надто вправно стріляв з пістолета. От якби автомат!.. А вертоліт?.. Його ж не закопаєш. Ні, такий варіант не годиться.

І я відповз назад, сховався знову в пісок. А вони ходили, кричали, гукали мене ще із чверть години. Нарешті сіли в гелікоптер і завели двигуни. Я виборсався з піску й підповз ближче. У шумі й під тугим струменем повітря від машини, що підіймалась, я прицілився і з першого разу пострілом з офіцерського «Макарова» зніс хвостовий ліхтар. Пострілу не було чутно, проте коли вони прилетять, то все збагнуть.

Далі минув ще один день, і надвечір прилетів гелікоптер. Той самий — без хвостового ліхтаря. З нього вилізли двоє, один — полковник, голова комісії.

Я вийшов до них:

— Що, уже все?

— Ти живий? — злякано, як мені здалося, спитав полковник. — Рація не відповідає, сам ти нікого не викликаєш...

— Так ви ж сказали, три доби.

— Які, до дідькової матері, три доби? Це ми так, для куражу. Одної доби з верхом вистачить. Ми всіх іще вчора забрали. У двох тепловий удар, зараз у медсанбаті. А ти, я бачу, веселенький.

— Еге, — сказав я, першим заліз у вертоліт і глянув на пілота. Це був той самий «Колюня», котрий прилітав з капітаном.

— А де ваші хвостові вогні? — уїдливо поцікавився я. І, нахилившись до його вуха, прокричав, аби він краще розчув через шоломофон: — А міг би і в голову, так вертоліт не було чим закопати. — І додав, не зміг себе стримати: — А Васюні своєму передай, нехай сраку береже.

Ми вернулися на базу, ніч я обачно перебув з рештою курсантів. На другий день нам оголосили результати й відправили по домівках.

— Лейтенанте Фінкельштейн, — спитав перед розставанням полковник — голова комісії, — зізнайтесь чесно, як ви ухитрилися провести в пустелі три доби й навіть не засмагнути?

— Це така особливість мого організму, — відповів я.

— Брешете, — переконливо мовив полковник. — Хоча хто вас знає з вашою історичною батьківщиною і сорокарічним блуканням у пустелі. Може, там для вас якраз і місце.

Так і лишився я нерозгаданою таємницею в анналах курсів з ведення бойових дій в умовах пустелі.

А з Василем Івановичем нас іще зведе доля, одначе про це — іншим разом.

БОРЯ І ЧАРІВНІ ДВЕРІ

Годинник пробив десяту ранку. Сьогодні субота, а отже зараз приведуть онука. Йому не забаром шість, і звать його, як мене, — Боря, Борисик, Борис. Усього шість, а такий дорослий, що диву даєшся. Та й запитання ставить дуже непрості. Кінець червня, досить спекотно, і на невеликому лужку із ставком і рибками, що прилягає до нашого будинку, життя вирує. У тіні кущів ховаються кішки, рибки живуть якимось своїм неквапним життям. На великій сосні поряд із кованими під бронзу ґратами огорожі підвішена дерев'яна годівниця-хатка, і в ній білка діловито лузає насіння. Трава на лужку зелена-зелені-сінька. Біля кам'яної огорожі зі зворотного боку будинку — альпійська гірка, поросла польовими квітами.

До воріт підкотила машина й висадила хуленького хлопчика. Це онук. Цього року йому до школи.

Під сосною в тіні дерева висить гамак-гойдалка. На металевій основі, підвішений до пружинної тяги, — яскравий матрац. Там я й сиджу, туди попрямував і Боря.

«Дідусю! — закричав він ще здалеку. — Пограймо у футбол».

Певний час ми захоплено ганяли м'яча по лужку, потім, набігавшись, сіли в гамак.

«Як справи, Борю? — запитую. — Що сьогодні в житті було цікавого?» Маленький хлопчик замислився і невпевнено відповів: «Не знаю. Ось удома поснідав, зараз з тобою граюсь. Увечері Андрійко з батьками прийде в гості. — І несподівано запитує: — А як зробити, щоб було цікаво?» «Серйозне запитання, Борю, — збираюся з думками. — А на серйозні запитання і відповідати треба серйозно. Ось слухай. Поки ти маленький, ти собі життя не вибираєш. Що дісталось, те твоє. Та через два місяці до школи підеш — посадять тебе за парту з тим, з ким учителька захоче. Але якщо ти ростимеш правильним хлопчиком, то з кожним роком все більше й більше будуватимеш навколишній світ під себе, спілкуватимешся з тими, з ким сам захочеш, створюватимеш свій власний світ».

«Чарівний?» — радісно вигукнув онук. «Так, — посміхнувся я. — Якоюсь мірою й чарівний, бо кожен хлопчик коли-небудь відчиняє свої двері й опиняється у дивній країні. Цю країну він створює і наповнює дивовижним змістом самостійно. Там він знайде дівчинку, яка з часом стане його дружиною й подарує йому синів та дочок; там він вік звікує, там пройде життя його дітей і онуків, друзів і колег; там він зведе будинок і посадить сад. Країна ця буде настільки чарівною, наскільки він зуміє реалізувати свої найсміливіші мрії й наміри. Мине час, і він зрозуміє, чи все зробив для цього. А його діти й онуки почнуть шукати свої двері, свою країну... Розповім тобі одну історію. Це було дуже давно — близько семисот років тому.

В Англії в цей час правив король Іоанн Безземельний. Відомий він нащадкам в основному тим, що підписав Велику Хартію вольностей. Щоправда, зробив він це не з власної волі, а під тиском повсталих баронів і не збирався виконувати положень, які вона містить. Проте визнано, що всі Британські свободи й основи демократії вийшли саме з цього документа. Королем він вважався поганим і невдатливим. Адже порівнювали Іоанна з попередником — його братом, славнозвісним Річардом Левове Серце, одним із вождів Третього Хрестового походу. Похід цей був організований на заклики Римського папи Григорія. І очолювали його німецький імператор Фрідріх Барбаросса, король Франції Філіп Август і англійський король Річард Левове Серце. У 1190 році війська вирушили в далеку дорогу. Безпосередньою причиною походу було скрутне становище християн у Святій Землі, зокрема взяття Єрусалима мусульманським правителем Сирії і Єгипту Саладином. Фрідріх Барбаросса не дожив до безпосередніх боїв із мусульманами — потонув під час переправи через гірську річку. Зате справжній лицар Річард був неперевершений. Він очолив військо, зайняв по дорозі острів Кіпр, де одружився з принцесою Беренгарією, узяв штурмом укріплену фортецю Акру, переміг мусульман у битві при Арсуфе й рушив на Єрусалим. Проте розбіжності в таборі хрестоносців, а також хвороби, епідемії настільки скоротили його армію, що він змушений був повернутися до Європи, де його вже очікували давні соратники, які перетворилися тепер на лихих ворогів.

Однак він залишився в очах сучасників прикладом справжнього лицаря, особисто керував бойовими діями у Франції, де й був убитий арбалетною стрілою під час облоги замку».

«Арбалет — це те, що висить у нас на стіні у білярдній?» — уточнив онук. «Еге ж, І, як бачиш, він у хорошому стані, хоч зараз до діла».

Треба сказати, що колекціонування середньовічної холодної зброї і обладунків уже протягом багатьох років — одне з моїх улюблених занять у вільний від основної роботи час.

«З таким героєм, як Річард Левове Серце, — провадив я далі, — важко було порівнятися. Хіба що досягти успіху в хитрості і віроломстві. Недаремно ж сучасники й нащадки завжди підозрювали, що смерть Річарда була не випадковою і до цього цілком міг докласти руку молодший брат, котрий розраховував на корону. Поводився він так, що його цілком можна було звинуватити в найгіршому. Ось, скажімо, коли Річард повертався з Хрестового походу сам, без супроводу, як мандрівний лицар, то принц Джон (майбутній король Іоанн) змовився з австрійським герцогом Леопольдом, унаслідок чого король був заарештований і кинутий до в'язниці, де провів два роки. Відпустили його тільки за наполяганням Римського папи і за великий викуп. Так от, за правління Іоанна сталися такі події. На одному з лицарських турнірів, що проводилися в той час, був серйозно поранений знатний вельможа, наближений короля. Почався запальний процес, а тоді й гангрена, і лікарі сказали, що вони в цій ситуації безсилі. Хворий висповідався у своїх грі-

хах і підготувався до смерті. Але він був єдиним спадкоємцем знатного роду, сам король був зобов'язаний йому військовою підтримкою в численних феодальних смутах. Тому його все-таки намагалися врятувати. Якраз у цей час в Англії у родичів гостювала відома цілителька Міріам — учениця знаменитого лікаря і філософа Моше бен Маймона чи Маймоніда, як його називали в Європі. Євреї ж його найчастіше називають Рамбамом. Міріам була молодою, вродливою, але вже мала великий досвід лікування в Єгипті та Андалузії. Покликали її, і вона взялася за лікування. Це був сміливий вчинок. Якби знатний хворий помер, то з нею просто розправилися б. Такі були жорстокі звичаї того часу. Проте й успіх нічим добрим не скінчився. Вельможа одужав, а католицькі ченці-домініканці саме на цій підставі звинуватили її в чаклунстві. Міріам засудили до спалювання на вогнищі. Сім'я вельможі не заступалася, не заступився і король. Але страта все-таки не відбулася. Напередодні вночі Міріам викрав молодий лицар із почту короля, який був приставлений до неї під час лікування і покохав її. Вони, очевидно, втекли з країни. І, сподіваюся, прожили щасливе й довге життя в любові і злагоді. Відлуння цих подій — у сюжеті відомого твору Вальтера Скотта «Айвенго». Як бачиш, Борюсю, і в ті жорстокі часи в житті справжніх чоловіків було місце любові й благородству. Кожен з них міг знайти свої двері в чарівну країну. Треба було тільки мати бажання, мужність і не відступати перед небезпеками на такому шляху».

«Звідки ти це знаєш, дідусю? — запитав онук. — Ти щось читав про це?» «Як тобі сказати, Борюсю. І читав теж. А ще наші предки теж із Андалузії. Дещо дійшло до мене в усному переказі, щось у письмовому, а головне — всередині нас, у генетичній родовій пам'яті».

Ми помовчали, обмірковуючи сказане.

«Дідусю, — знову запитав онук. — А діти у них були?» — «Напевно, були, Борисику. Один із них, судячи з усього, і розповів про це нащадкам. Так і стала відома нам ця історія».

Онук збентежено насупився. «Дідусю, — раптом запитав він, — а де твоя чарівна країна?» — «А ось же, Борю, ось вона навколо. Ти ж у ній і перебуваєш». — «А чарівні двері?» — «Зараз покажу», — і я повів онука навколо будинку до великих металевих дверей, пофарбованих у темно-зелений колір. Двері вели до цокольного поверху будинку. Щоб до них підійти, треба було спуститися на двадцять кам'яних сходинок униз.

«Я знаю, — сказала практична дитина, — це двері у підвал. Ось відчини, і там буде басейн». «Ну що ти, Борю, — постарався переконати його я. — Це справжнісінькі чарівні двері, але відчиниш ти їх тільки тоді, коли виростеш і станеш господарем своєї долі».

«І я там зустрів свою дівчинку?» — хитренько поцікавився онук. «І дівчинку, і все інше», — якомога переконливіше відповів я.

Тут нас покликали обідати. Потім ми грали в шахи, потім читали, а відтак знову ганяли м'яча, і нарешті прийшла моя дочка — Борисикова мама — й забрала його додому.

Я взяв книгу і ліг у гамак. Я був у своїй чарівній країні й подумав: «Багато хто шукає свою чарівну країну, намагається увійти до чарівних дверей. Легше розповісти про це, ніж реалізувати мрію. Але якщо постійно шукати своє Ельдорадо¹, то повинен настати момент, коли ти побачиш її. Однак не тут і не зараз. Ще є час. В усякому разі я сподіваюся на це...»

Багато разів писали про це літератори, говорили зі сцени актори, намагалися зображувати в музиці композитори. Навіть священнослужителі, навіть вони... Декотрі вважали і вважають, що любов — чарівна країна. А можливо, як казав Булгаков, кожному дістається «за вірою його».

Що ми знаємо про цей і *той* світ? Ось великий і нещасний Едгар Аллан По сказав про це:

Кажуть, ялось було:
Їхав лицар давно
В дощ, у спеку і в холод з небес.
Він не сходив з коня,
Все шукав навмання
Ельдорадо — країну чудес.

Так постарів юнак.
Сон розтанув, відтак
І геройський запал його щез,
Бо ж він так і не зміг
Відшукати доріг
В Ельдорадо — країну чудес.

¹ El Dorado — золото (*исп.*) — міфічна країна золота і коштовного каміння.

Але ось перед ним
Появивсь пілігрим —
Подорожній у білому весь.
«Діду! — лицар спитав, —
Чи ти не зустрічав
Ельдорадо — країну чудес?»

І почув він в одвіт:
«За вершинами літ
У Долині Тіней сенс воскрес
Для таких ось як ти,
Хто задумав знайти
Ельдорадо — країну чудес».

Як добре сказав, а сам помер у сорок років від передозування наркотиків. Але ж усе шукав, у цьому йому не відмовиш.

Я й далі сидів, точніше, напівлежав у тіні в гамаку-гойдалці, меланхолійно розглядаючи ясно-жовту смугасту оббивку матраца, потім встав і попрямував до тильної сторони будинку, до Чарівних дверей.

Трохи подумавши, я взявся за обшарпану дерев'яну ручку і сильно потягнув двері на себе, вони відчинилися.

За дверима були... густі ясно-зелені зарості молодого лісу. У просвіті між деревами виднілася велика галявина, всяяна жовтими, червоними й синіми квітами серед злегка вигорілої трави. Галявина спускалася до неширокої річки з яскраво-блакитною водою, яка весело дзюрчала між камінчиків. Брід був просто навпроти мене метрів за сімдесят нижче по схилу. На пагорбі з другого боку річки височів замок із високими мурами й

зубчастими вежами, складеними зі світлого каменю. Вежі були увінчані дерев'яними маківками, над якими майоріли довгі яскраво-сині стяги із зображеннями золотого лева.

Пролунав співучий звук кавалерійського ріжка, відчинилася величезна брама з масивних дерев'яних брусів, оббитих навхрест бронзовими смугами і всіяних величезними металевими шипами, і на всипану дрібним червоним гравієм дорогу виїхала кавалькада вершників у яскравому одязі. Дами в амазонках, кавалери у плащах із золотим шитвом, варта в шоломах, зі списами і щитами. Усі з мечами.

Попереду їхав дивно знайомий вершник у береті з пером на гнідому коні. Він зупинився, обернувся і щось крикнув. Кавалькада на мить завмерла під променями вранішнього сонця. Вранішнього?..

«Ні,— подумав я.— Ще не час, поки що не час». І рвучко зачинив двері в Чарівну країну, повернувши ключа на два обороти.

БОРЯ І ЧАРІВНІ ДВЕРІ (продовження)

*«Двері відчинені. Переступити поріг.
Дім мій відкритий назустріч усіх доріг».¹*

1.

Годинник показував восьму ранку. Промені яскравого каталонського сонця пробивались крізь світлу фіранку й відчутно нагрівали кімнату. А як же, все-таки серпень — найспекотніший місяць літа. Я вже хвилин двадцять не спав, але зараз нарешті встав із ліжка і, відганяючи останні залишки сну, вийшов на балкон-галерею, який оперізував споруду на рівні другого поверху.

Переді мною з одного боку височіли пагорби, що переходили в наразі не дуже високі гори, покриті густою середземноморською рослинністю. З іншого — приблизно через три кілометри виблискувало величезне Серединне море. Тут, у цих благословенних місцях, воно особливо красиве зранку, коли сонце стоїть ще невисоко над гори-

¹ М. Волошин, «Дім поета». 25.12.1926 р., Коктебель.

зонтом і його промені відбиваються від морської гладі, як від дзеркала. Вся видима поверхня в коротких спалахах світла, світ чистий, спокійний і тихий.

На першому поверсі будинку пролунав скрип розсувних дверей, що відчинилися, і на невелику зелену галявину перед будинком вийшов довготелесий світлоголовий підліток — онук. Йому тільки тринадцять, але вже зовсім дорослий. Тому й питання часом ставить зовсім недитячі.

«Діду, — вигукнув він, побачивши мене на балконі другого поверху, — спускайся, покупаємось!» І не відкладаючи свого рішення в довгий ящик, стрибнув униз головою в побудований у кінці галявини басейн з блакитною проточною водою.

Я спустився вниз і сів у шезлонг поряд із бортиком басейну. «Як справи, Борчик? Чим збираєшся сьогодні займатися?» Внук задумався і невпевнено відповів: «Ось зараз поснідаємо, а потім, напевно, з батьками й сестричкою вирушимо на пляж». Справді, приблизно через три кілометри по старій ще фінікійсько-римській дорозі був один із найбільших пляжів Іспанії.

«Далеко не запливайте, — сказав я. — ЗМІ повідомляли, що берегова охорона бачила в морі великих білих акул, які останнім часом стали частенько запливати у Велике Зелене море». «Так, чув, — відгукнувся онук. — Бачиш, у твоїй чарівній країні теж існують і небезпеки, і загрози».

Розмова зацікавила мене. «Знаєш, Борчику, ми вже якось говорили на цю тему. Давно це було — вісім років тому. Ти зовсім маленький був тоді, напевно й не пам'ятаєш?» «Чому ж? — відгукнувся впертий підліток. — Ще й як пам'ятаю. Ти тоді про чарівні

двері згадував, і навіть показав їх мені. Правда, відчинити не дав. «А сам то відчинив?» «Так,— невизначено відповів я,— відчинив. А потім зачинив. Через чотири роки в мене знову виникла необхідність їх відчинити, але зачинити довелося вже за собою». Я замовк. Потім продовжив: «Майбутнє завжди лякає людину. Справді, минулого вже немає, майбутнє темне і неясне. Залишається тільки те, що зараз, точніше реальна коротка мить, яку ми переживаємо постійно. Все, як у пісні: «Є тільки мить...»

«Чому ж? — заперечив онук. — Якщо ти знаєш минуле, то воно продовжує існувати для нас». «Умовно, Борчику, дуже умовно. Що ми знаємо про минуле? Тільки набір фактів, та й то вельми неточно. А в ньому ж люди жили. Вони любили, вони страждали, вони народжувалися і вмирали. Вічна пісня життя. Ми не можемо подивитися на світ їхніми очима, але можемо прочитати про це. Саме для цього створена література. Вона — дзеркало кожної епохи, але іноді досить криве. І все ж один із моїх улюблених поетів, який недавно пішов від нас у вічність, Андрій Дементьев сказав так:

В майбутнім мені хочеться зостатись
Нехай одним рядком а чи абзацом...
Щоби не все в мені дісталось смерті.
З нащадком розмовляти я б хотів,
Щоби почув він моє серце
Між рядків.

Бачиш, Борчику, література — це реальна можливість для нас зазирнути в минуле, а іноді відвідати й майбутнє, єдина машина часу, створена людьми в процесі цивілізації».

«А ти, як і раніше, вважаєш, що ми тільки самі будемо свою чарівну країну?» — відгукнувся онук. «Так, я впевнений у цьому». — «І що, вона зараз тут? А інша, яка за дверима?» — «Мені довелося збудувати нову, Борчику. Все повторюється, але трохи по-іншому, завжди несхоже. Не раз за нашу довгу історію моїм предкам доводилося залишати свої чарівні країни. Найчастіше це було аж ніяк не добровільно. Але вони завжди будували нові. Можливо, кожне покоління має створювати для себе середовище проживання заново, але мені довелося робити це аж двічі, і, можливо, цей процес незавершений. Наші предки виїхали звідси, із цього чарівного місця, 526 років тому. Їм довелося залишити все і заново відбудувувати на чужині свій світ, який потім неодноразово руйнували злі люди і житейські обставини. Так було завжди, з початку часів. Мандри Авраама, вихід з Єгипту, Ассирійська і Вавилонська навали. Римські завоювання, зруйнування першого і другого Храмів і багато інших подій наклали незгладимий відбиток на всю нашу подальшу історію. Так було, але в майбутньому, можливо, буде інакше, щось змінилося в бутті, а може, й змінилося воно саме.

Ось ти запитував про ще один світ — за чарівними дверима. Це світ моїх літературних героїв. Вони живуть у книгах, які я написав і, сподіваюся, напишу ще.

Але, можливо, вони й справді живуть. В усякому разі без їхньої участі я би не створив нічого вартісного.

Не просто так, і не на порожньому місці я став письменником. Прокинулися гени предків, ве-

ликих сефардських поетів і прозаїків далекого минулого. Це і Шмуель ха-Нагід (993–1056 рр.), і Іехуда ха-Леві (1075–1141 рр.), і Моше бен Яаков ібн Езра (1055–1140 рр.), який, поміж іншим, написав:

Блукаю я від моря і до моря.
Де світ лежить в печалі і золі,
Й нема мені розради тут від горя,
І спокою немає на землі.

Вони і багато інших несли прапор великої літератури через століття до нас, у наш час.

Ці ось поети — вони сучасники великих правителів і епічних героїв. Наприклад, національного героя Іспанії Сіда Кампеадора (1041–1099 рр.), про подвиги якого ми теж знаємо не тільки з народних переказів, а й з літературних творів.

Той самий Сід Кампеадор, який боровся як на боці християнських, так і мусульманських правителів Іспанії того часу, але літературна традиція після перемоги християнства в Іспанії, природно, зробила його героєм Реконкісти. Бачиш, література може не тільки відображати правду життя, а й спотворювати її».

В цей час до басейну вийшли батьки Борчика і повели його снідати. Потім усе сімейство справді виїхало на пляж, а я залишився. Я продовжував сидіти в шезлонгу в тіні великої старої оливи. Дереву було більше 500 років; воно бачило ще ті часи... З моря подув легкий вітерець. Все спонукало до роздумів. Мені здалося, що я дивлюся збоку на всю цю суєту суєт. Так, це було чотири роки тому...

2.

«Ось вони ці двері, час прийшов, — сказав він собі. — Залишилося тільки повернути ключа». І подивився назад через ліве плече. Там згущувалась пільма, щось блищало в слабкому, розсіяному світлі нічного світила, було чути неясний гуркіт, наростав глухий шум. «Потрібно наважуватись, зараз або ніколи. Потім такої можливості вже не буде». Він двічі повернув ключ у замку і насилу привідчинив на себе важкі залізні двері. Звідти потягнуло сирим запахом тліну й осені. Дорога перед ним була всипана опалим листям. Тільки що пройшов дощ, і хмари ще клубочилися в темному, але вже злегка зблідлому небі. Тут світанок, а там — позаду? Він ще раз озирнувся — пізній вечір, ніч. Замок все також височів на протилежному березі річки, але щось змінилося навколо. Він придивився: світлі стіни і вежі були покриті темною кіптявою недавньої пожежі, від дерев'яних куполів залишилися тільки чорні обгорілі балки, синьо-золоті стяги розірвані й пробиті, хоча, як і раніше, тріпотять від свіжого вітру.

Поривно світлішало, і часу залишалось все менше. Власне, вибору не було, але все ж...

Він зробив крок уперед і зачинив за собою двері. Вони зникли, як і не було... Навколо тільки голий безлистий чагарник. Попереду його чекає інше життя і, судячи з усього, в ньому будуть свої демони.

3.

Пролунав різкий крик якогось пернатого нічного жителя. Сон зник, розчинився в молочно-білій досвітній імлі, яка пластами наповзала з боку мирно рокотливого моря. Із рухливої пелени виникли стародавні стіни і вежі. «Пеніскола, — подумав він. — Замок тамплієрів». Орден був тут із 1294 року, до самого свого знищення в 1307 році. А з 1417 до своєї смерті в 1423 році тут тримав свій двір Папа Бенедикт XIII — Антипапа, Авіньйонський Папа, Папа де Луна — дуже примітний історичний персонаж. Час був смутний, у католицькій церкві виник розкол, кількість одночасно чинних Пап часом доходила до трьох. Одним із них і був колишній кардинал Педро Мартинес де Луна (1328–1423 рр.), який походив із знатного арагонського роду і був підтриманий іспанськими єпископами.

Папа він був дуже своєрідний, захоплювався історією, алхімією, містикою і утримував цілий штат середньовічних учених і фахівців цієї сфери. Десь у стінах цього замку замуrowаний Імперський Кодекс, автором якого, згідно з переказами, був перший Римський імператор, який прийняв християнство, — Костянтин. Читати цей кодекс могли тільки Понтифіки...

4.

Він заглянув ще глибше в темний потік нескінченного часу.

«Море шуміло, йшов сильний накат хвилі. Корабель не міг підійти близько до берега, і команда спустила шлюпку. «Ваша святість, — капітан шанобливо схилив голову. — Замок перед нами. Але я не смію наражати вас на такий ризик». «На все воля Господа, — відповідав йому величний старий в широкому темному вбранні. — Без Його промислу в мене і волося з голови не впаде. Ми висаджуємося».

Так, він прожив 95 років — небувалий термін на ті часи, і перед смертю сказав таємничу фразу, не розшифровану досі: «Я зостаюся в моїх тринадцяти».

«Як дивно, — подумав він, — я ж усе пам'ятаю, як ніби й не було цих століть вічних блукань у звивистих лабіринтах часу. Все як раніше, нічого принципово не змінилося...»

5

«Дідусю! — закричала внучка Олечка. — Ти спиш?» Я розплющив очі. «Як, вони вже повернулися?» Подивився на годинник — минуло три години, чимало.

Потім ми грали в настільний теніс, плавали в басейні, опісля обідали, і нарешті постали сутінки — час розмов. Поступово світ затихав, зайнялися зірки на чорно-оксамитовому небі, зійшов повний місяць.

«Діду, — запитав онук, — а тебе все влаштовує у твоїй чарівній країні?» — «Як сказати, Борчику, зовні ніби так. Один великий поет якось сказав:

Вийди на дах. І схились на чотири
Сторони світу, долоню підстав...
Сонце... Вогонь... Хмаровиння... Вода...
Все, що прекрасне у світлому мирі².

Чого ж іще побажати?»

Минув іще якийсь час. Діти і внуки розійшлися і полягали спати. Завтра їх чекав новий прекрасний день.

Я сів за стіл, двері на галявину залишилися відчиненими. Згадалося:

Я сиджу в своїм саду, горить світильник.
Ані подруг, ні знайомих, ні служниці,
Замість слабких цього світу, замість сильних —
Лиш гудіння комашине ніби сниться³.

Комахи справді гули, більше ніякі звуки не долинали до мене. Нарешті я встав і обійшов будинок із заднього боку. «Ось вони мої нові чарівні двері. Вони були залізні й пофарбовані в сірий колір. Я посмикав дерев'яну ручку — зачинені, нині зачинені. Ну що ж, нехай наразі так і буде...»

² М. Волошин, 11.10.1924р., Коктебель.

³ Й. Бродський, «Листи римському другу».

МАЙСТЕРНІСТЬ АКТОРА

Восени 1952 року мої батьки почали занепокоюватися. Ще б пак, мені вже шість, я вже більше як два роки активно читаю, причому все підряд. А ось із мовою — проблеми. Мало того, що не всі букви вимовляю: «р», наприклад, так ще й виклад думок якийсь дивний. Я, як би це правильно сказати, «закорковувався», або що. Думок сила — а слів мало, і в марних спробах розповісти все, про що думаю, я зазвичай «булькав» і замовкав. Ну, ніби як повну пляшку перевернути. Спробуйте, і зрозумієте, про що йдеться.

Батьки-викладачі ж не могли цього збагнути. «Викладай думки послідовно», — строго вчив мене батько, але у мене не виходило. У мене не було послідовних думок. Вони були усі паралельні й одночасні.

Говорячи сьогоденішньою цифровою мовою, мені бракувало пропускнуї спроможності каналу зв'язку, тобто мовного апарату.

Мене показали дільничному лікареві — він ніяких відхилень не знайшов, потім логопедові — теж без особливого ефекту.

І тут татові спала на думку блискуча ідея. «А що як дати йому кілька уроків ораторського мистецтва, навчити правильно викладати свої думки?» — запропонував він мамі.

Педагоги, одне слово. Вони й мислили як педагоги: потрібен репетитор. Але предмет був поза їхньої професійної компетенції. Кого ж найняти в репетитори? Деякий час вони обговорювали це питання, і раптом тата осінило: «Треба пошукати репетитора в театрі!»

У Астрахані був драматичний театр із постійною трупною і приміщенням. Це був старовинний провінційний театр із «черевцем» і традиціями. Батьки туди іноді ходили. Без мене, звичайно: я ще був занадто малий для розуміння «високого мистецтва».

Але через кілька днів тато з кимось домовився, і ось ми йдемо до театру. Я був у зимовому пальтечку на ватині — вже грудень. Випав перший сніг, і мені було весело, я весь час намагався проїхати по підмерзлих калюжках. Транспорту в ті далекі роки на вулицях Астрахані було мало, тож я майже не ризикував потрапити під машину. Одначе тато мене постійно осмикував.

«Поводься пристойно, — повчав він. — Ми йдемо до самого Михайла Івановича». Після трьох повторень я запам'ятав це на все життя. Бачите, і зараз пам'ятаю. Та ось і театр. Ми подалися не до центрального, а до бічного входу, пройшли довгим коридором і опинилися перед кімнатою, на якій висіла табличка з якимсь написом.

Те, що я побачив за дверима, мене дуже зацікавило. Там, на стільці перед дзеркалом сидів поважний чоловік у халаті, з обличчям, намащеним чимось блискучим, мені здалося вазеліном. Над ним клопоталася молода пухкенька жінка, одягнена більш ніж легко: в напівпрозорий халатик.

Вона спочатку чоловіка намазувала, потім щось відклеювала, потім щось причісувала.

Мені все це здалося дуже дивним. По-перше, я звик, що халати носять тільки жінки, і, зрештою, перед дзеркалом крутяться. По-друге, про косметику в ті часи, за винятком помади й пудри, практично було невідомо широким масам громадськості. А по-третє, сувора післявоєнна мораль не допускала, щоб жінки були одягнені так легко при сторонніх.

Але тут чоловік обернувся і глибоким голосом звучно сказав: «Здрастуй, хлопчику. Як тебе звуть?»

«Боря», — несміливо відповів я. «Скажи це голосніше й чіткіше, а то я щось погано чую», — сказав чоловік. Я розлютився. «Тут що, мене за маленького вважають?» «Боря!» — прокричав я на повне горло. «Ну це вже занадто голосно, — поморщився він, і провадив далі: — Ти вже читаєш?» «Так», — відповів я з певною зловтіхою. Річ у тому, що почувши напередодні про майбутній похід до театру, я полазив по татовій бібліотеці й підготувався.

«І що ж ти зараз читаєш?» — поцікавився чоловік, намащений вазеліном. «Ромео й Джульєтта», — з викликом відповів я. Він, здалося, трохи розгубився. «Ви не вважаєте, — це вже він звернувся до батька, — що дещо ранувато?»

«На нього ж управи немає, — скрушно зітхнув тато, — що хоче, те й читає». Тут він мав рацію, на мене справді не було управи.

«Ну, гаразд, — відповів чоловік, як я зрозумів, Михайло Іванович. — Зайдіть по нього години через півтори».

Батько пішов, а він запитав: «Ти можеш про-

читати якого-небудь вірша»? «Як же, — відповів я. — Звичайно, можу». І тут же спробував викласти шекспірівський пролог у перекладі Пастернака:

Две равно уважаемых семьи
В Вероне, где встречаются
Ведут междуусобные бои
И не хотят унять кровопролитья.
Друг друга любят дети главарей,
Но...

Слідуючи своїй звичайній манері говорити, я прискорювався, прискорювався, і нарешті слова переповнили мене, і я замовк.

«Отож бо, — сказав, вже витертий і причесаний на той час, Михайло Іванович. — І куди ти квапишся? У тебе що, часу бракує? Поспішаєш жити?»

Тут він ущипнув за м'яке місце жінку в халатику й млосно сказав їй: «Годі, Машенько, відпочинь».

Ми залишилися вдвох. «Слухай-но, Борю, — сказав Михайло Іванович. — Дам я тобі кілька порад. Якщо хочеш, можеш їх виконати. А втім, твоє діло... — і помовчавши, вів далі: — Спочатку дочекайся, щоб усі скінчили говорити. Потім зроби паузу і починай говорити сам. Спочатку тихо й повільно, щоб усі замовкли та прислухалися. Потім голосніше й темпераментніше. Говори завжди повільніше, ніж би тобі хотілося. Роби чіткі перерви між словами і довші між фразами. У цих паузах продумуй усередині себе, про що ти говоритимеш далі. Існує дві головні речі. Це: ніколи не давай себе перебивати. А щоб такого не сталося, не говори занадто довго. І друга, тримай паузу. Саме довжина паузи й визначає майстерність актора. Великі

актори могли довго тримати паузу, і публіка при цьому ворухнутися не зміла. Зрозумів?»

«Так, — відповів я, хоча мало що з цього второпав. — А як це зробити?» «Тренуватися слід, — відповів Михайло Іванович. — Ось з наступного разу ми цим і займемося. Тільки Ромео з Джульєтою поки залиш. Давай почитаємо що-небудь з Пушкіна або Лермонтова». На цьому перше заняття закінчилося, і я бадьоро побіг додому, не дочекавшись тата, який, як завжди, затримувався.

До наступного разу я захопив з собою вірші, і Михайло Іванович вибрав вірш М. Ю. Лермонтова «Парус».

Добре він, слід сказати, пояснював, і через деякий час я дещо навіть засвоїв. Але пауза? Це було найважче. Почав я вдома тренуватися. «Мамо...» — кажу й замовкаю. «Йди спати», — бадьоро відповідала мама, не помітивши моєї паузи. «Тату...» — і те ж саме: «Йди спати». «Що це весь час спати й спати?» — думав я. Слід сказати, що батьки у мене багато працювали, тож поговорити з ними я міг тільки перед сном.

Але я не падав духом і продовжував тренуватися. Так минуло три тижні. Михайло Іванович був уже мною в основному задоволений, хвалив навіть. Але звіт про виконану роботу я повинен був скласти на святкуванні Нового року, у нас удома.

І ось цей день настав. Зібралися гості — вся професура інституту.

Мене одягнули в костюмчик з мереживами на грудях і оксамитовими штанцями під коліно. Як я їх, ці штанці і мережива, ненавидів! Варто мені було хоч де з'явитися в цьому наряді, як мене

негайно починали дразнити однолітки. Враховуючи життєву розвиненість наших вуличних хлоп'ят, «дівчинка» — це ще було найневиніше з того, що вони говорили.

Але й цього зазвичай бувало достатньо для чергової бійки з важкими наслідками у вигляді позбавлення прогулянок чи пайки шоколаду, або стояння в кутку, чи (найважче) тимчасової заборони на читання.

Але робити було нічого. Винесли табурет, мене на нього поставили, і мама голосно проголосила: «А зараз Боря прочитає вірші».

Я відставив праву ногу, як говорив Михайло Іванович, упер ліву руку у бік, а праву простер перед собою і бадьоро почав:

«Белеет парус одинокий, — сказав я з легким підвиванням. — В тумане моря голубом». У цей момент табурет похитнувся, і я загримів разом із ним, опинившись чомусь в обіймах незнайомої пані, що викладала історію.

«Что ищет он в краю далеком? — продовжував я з істеричними нотками в голосі, упираючись головою в її неосяжні груди. — Что кинул он в краю родном?..»

Усі на якусь мить завмерли. Оце була пауза.

У наступний момент гості і батьки кинулися до мене, підняли, обтрусили, знову поставили на табурет, і я таки дочитав вірша, зірвавши бурхливі оплески.

І відтоді мене цей вірш просто переслідував. Як гості, так: «Борю, почитай».

Став я, щоб помститися, з паузами експериментувати. «Играют волны...», — промовляв і завмирав.

Завмирили і слухачі, думаючи, напевно: «Бідна дитина, забула».

Але дитина неухильно продовжувала, знижуючи голос до шепоту: «Ветер свищет, И мачта гнется и скрипит...» Тут я починав розгойдуватися, зображуючи цю саму щоглу.

«Увы! — вигукував скорбно. — Он счастья не ищет. — Тут я простягав руки до публіки й слабким голосом продовжував: — І не от счастья бежит!»

Так, забув сказати, що після Нового року я більше до Михайла Івановича не ходив, оскільки батьки вирішили, що я достатньо, може навіть надмірно, просвітився у галузі ораторського мистецтва. «Замикання» або «затискання», як таке явище називають в акторському середовищі, у мене вже не спостерігалось.

Слова й фрази вільною рікою потекли з мене і затопили слухачів. Я торохтів без угаву. Про все, що прочитав, про все, що почув, я з почуттям, до пуття, неквапно повідомляв слухачів.

Врешті-решт мама знову звернулася до лікарів. «Раніше він нічого сказати до пуття не міг, а зараз його зупинити неможливо», — повідомила вона у моїй присутності дільничному лікарю Олександрі Степанівні, приймній жінці середнього віку. — Ну що тут робити?»

«А нічого не робити, — заспокоїла лікарка. — Саме пройде, переросте».

І після паузи додала: «От же Михайло Іванович, він кого хочеш умовить», — і сором'язливо відвела очі. Певно, що до театру вона ходила і Михайла Івановича знала.

І справді, з часом минуло. Років через десять я помітно виріс і став іноді ходити до театру зі знайомими дівчатками. Була у нас і така форма залицяння.

Михайло Іванович ще працював, але був уже стареньким. Героїв-коханців тепер не грав, здебільшого «благородних батьків».

І ось якось, набравшись сміливості, прийшов я до театру з букетом. «Це мені?» — радісно запитала моя супутниця. «Ні», — загадково відповів я. — Побачиш».

Спектакль закінчився, актори вийшли на сцену, і я пішов зі своїм букетом у потоці вдячних глядачів. «Михайле Івановичу? — сказав я тихо, вручаючи йому букет, — це я, Боря. Пам'ятаєте, як десять років тому ви вчили мене акторській майстерності? Ну, це... тримати паузу». Він подивився на мене. Вочевидь, він нічого не пам'ятав. «Там іще була Машенька, — нагадав я. — Гример».

Щось осмислене промайнуло в його очах, Машеньку він пам'ятав. «А Олександрю Степанівну пам'ятаєте? — у відчаї промовив я. — Вона моїм дільничним лікарем була, і все про це знала». Михайло Іванович м'яко і загадково усміхнувся. Судячи з усього, він добре знав Олександрю Степанівну.

Коло замкнулося, ми знову зустрілися, але ненадовго. Через місяць я поїхав вступати до інституту і більше ніколи не бачив ні Астраханського драматичного театру, ні літнього «прем'єра» Михайла Івановича, ні тим більше Машеньку чи Олександрю Степанівну.

Але вірш «Парус» Михайла Юрійовича Лермонтова, написаний ним у 1832 році у віці всьо-

го вісімнадцяти років і вперше опублікований у журналі «Отечественные записки» в 1841 році, я вже не забуду ніколи.

З часом я примирився з цим віршем, оцінив його. І коли в інституті плавав улітку матросом на вітрильній яхті по Чорному морю, і пізніше на океанських просторах і великих кораблях, я завжди пам'ятав:

Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой...
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой.

Як прекрасно і зворушливо це звучить.

Віддамо належне Михайлу Івановичу. За три тижні і на одному вірші навчити хлоп'я правильно говорити. Визнайте, це не просто.

Все, що мені він тоді передав, я пам'ятаю і зараз. Цього цілком вистачило на все життя, щоб правильно і зрозуміло викладати свої думки, іноді навіть дуже великій кількості людей.

Пам'ятайте, головне — це тримати паузу.

КАРЕТУ МЕНІ, КАРЕТУ!

Читаю я з раннього дитинства. Власне, я не пам'ятаю себе таким, що абсолютно не розуміє друкованого слова, хоча в родині було офіційно визнано, що до читання я приступив, коли мені ще не виповнилося чотирьох років. Але то офіційно, а ось неофіційно мені здавалося, що я з оцим народився, це був інстинкт, закладений у генах. Спочатку я читав усе підряд і воно мені подобалося. Згодом, звичайно, з'явилися прерогативи. Іноді це була заслуга конкретного письменника, автора, а іноді долі, випадку. Давно помічено, що діти і підлітки не завжди люблять те, чого їх навчають у школі примусово. Найчастіше, вони намагаються знайти щось цікаве самотійно. Це повною мірою стосується шкільної програми з літератури. Трапилися мені недавно результати опитування школярів на тему: «Які письменники вам ненависні найбільше?» Так, всі ж зі шкільної програми виявилися. Дійсно, їх твори потрібно читати, а точніше вивчати в певні терміни, писати за ними твори, складати іспити, отримувати оцінки. Як тут не зненавидіти? Я теж цього не уникнув. Багатьох я полюбив пізніше, коли перечитував вже в зрілому віці, цілком

добровільно. Але де в чому мені пощастило. В дитинстві я мав не дуже міцне здоров'я, іноді хворів і пропускав заняття у школі. Прогалини в математичних знаннях мені допомагала заповнити найкраща у світі викладачка – моя мама; фізику я засвоював сам, а на хімію і літературу просто ніхто не звертав уваги; не головними предметами вони вважалися в нашій математичній сім'ї. Тому хімію я не знаю досі. Але ось літературу я читав просто із цікавості. І це виявилось набагато ефективнішим, ніж навіть заняття з досвідченим репетитором. У дев'ятому класі я таким чином, самотійно прочитав комедію Олександра Сергійовича Грибоедова «Лихо з розуму». Прочитав, і закохався в неї на все життя. Звичайно, це була не єдина моя літературна любов — чоловіки взагалі полігамні (жарт, звичайно, але не зовсім...).

У мене хороша пам'ять на все, що мені подобається, і я на все життя запам'ятав десятки монологів із цієї великої п'єси, але так вже вийшло, що я її тільки читав, але жодного разу не дивився в театрі. З роками обставини склалися таким чином, що у мене з'явилися деякі можливості в театральному світі. Банк, яким я керував, мав найтісніші виробничі зв'язки із місцевим Російським академічним театром. Деякий час ми перебували на його території, а потім побудували офісну будівлю поруч. Театр і всі його актори були нашими клієнтами, а я став членом опікунської ради театру. Мені здалося, що настав час реалізувати свою давню мрію, і я запропонував головному режисерові поставити «Лихо з розуму».

Він довго відмовлявся під різними приводами. «Чацького у мене немає, — говорив він. — Та й п'еса дуже громіздка». Він був (на жаль, уже лише був) безумовним генієм театрального світу, усі називали його «метр»; йому і без цієї постановки всього вистачало. Як говорили люди, які добре знали його, була у нього одна таємна причина так вперто відмовлятися. Метр був пристрасним уболівальником футболу, і тому хотів бути вдома не пізніше десятої години вечора, коли зазвичай транслювали футбольні матчі іноземних команд. Крім того, складна доля і життєвий досвід навчили його не перенапружуватися, тому і лягав він не пізно.

Через це все його вечірні спектаклі ніколи не тривали більше двох з половиною годин. Виправдовував він це тим, що «публіка втомиється, та й акторам важко, вони в мене у віці». Будучи переконаним епікурейцем і сибаритом, він мав звичку маскувати свої потреби таким собі псевдо-реалістичним флером бажань оточуючих. Дійсно, укласти таку довгу п'есу, давно розібрану на майже народні прислів'я та приказки, у прокрустове ложе його театральних принципів і обмежень було вкрай важко. Так, в Малому театрі вона йшла близько п'яти годин. Але я не відставав, і нарешті «викотив важку артилерію», оголосивши, що банк встановлює солідні премії провідним акторам і режисерові після прем'єри. Природно, це має бути відображено в рекламі, підняти наш авторитет в народі і побічно збільшити кількість клієнтів. Такий серйозний аргумент, і «оборона» була зламана.

Однак, я пішов ще далі і запропонував себе на якусь незначну роль з мінімальною кількістю слів, і в найостаннішому складі артистів (щоб черга не дійшла). Така пропозиція викликала великий інтерес, і мені стали підбирати відповідну роль. Зрозуміло, що я не актор, а начальник, значить: говорити якомога менше і що-небудь «генеральське».

Я мав доброзичливі взаємини з деякими провідними актрисами, тому якось одна з них, що має високе звання «народної», дуже приємна дама середніх літ, запропонувала мені роль її сценічного чоловіка — князя Тугоуховського, який у п'єсі говорить один раз «О-хм », а потім «І-хм»; з'являється на сцені тільки в єдиному короткому епізоді із цілим виводком дочок, але в блискучому мундирі з орденами і разом з дуже активною дружиною, тобто з нею.

— А що, прекрасна роль для вас, — переконувала вона мене. — Головне, говорити взагалі нічого не треба; я вас за руку по сцені проведу і куди треба поставлю. Мундир, ордени, ну все як у вас в житті — звична обстановка.

Справа в тому, що я перед цим мав необережність з'явитися в театрі, коли там відзначали якесь державне свято, начепивши на себе відповідні нагороді ордена і медалі зі свого «іконостасу». У звичайний час вони були в моєму кабінеті в конторці на чотирьох ніжках під склом і найчастіше відвідувачі сприймали їх, як колекцію дивакуватого директора. Насправді, протягом досить довгого і звивистого життя, я їх чесно «заробив» за найрізноманітніші, іноді досить спірні, заслуги. Але

це вже зовсім інша тема. Один з моїх улюблених поетів Андрій Дементьев написав так:

Проходить час, але приходиться досвід.
Я на нерівні озирнусь путі
І чомусь там підсміхаюся гордо,
А щось би перекреслити хотів.

Нині ці нагороди зберігаються так само — під склом, правда в іншому місті і у мене вдома. Тільки два рази в житті я спробував їх одягти, і обидва рази невдало, невчасно. Ну, гаразд, загалом той перший епізод справив на акторів незабутнє враження, і вони чесно намагалися, як могли, привести мене на сцені в боездатний стан. В цілому, ми як би домовилися, і я був включений в третій (останній) склад, який очевидно мобілізувався лише в період активних «військових» дій.

Інформація, як водиться, поширилася, і по місту поповзли різноманітні поголоси. Найекзотичнішими були ті, що я мав намір сам собі видати премію. Це нагадувало відомий єврейський анекдот про кравця і Ротшильда: «Знаєш, Моня, якби я був Ротшильдом, то я був би ще багатшим, ніж він. Як це? Ну, я б іще шив». Приблизно такими були і коментарі міських пліткарів: «Що йому зарплати в банку не вистачає, так він ще й тут заробити хоче?»

Нарешті, настав день прем'єри. Зал ломився від глядачів. Можливо, і я доклав до цього деякі зусилля своєю скромною участю.

Грало багато молодих акторів, були й «народні». Я, природно, сидів в залі під зацікавленими поглядами оточуючих, оскільки умовно значився тільки в третьому складі. Але народ в цьому

не дуже розбирався, і багато хто очікував, коли ж я «змиюся» переодягатися.

Спочатку все йшло чудово, хоча і за скороченою програмою — я ж п'єсу добре пам'ятав.

Головний режисер, який завжди грав у своїх спектаклях другорядні ролі, на цей раз взяв собі одну з основних — Павла Опанасовича Фамусова, і, природно, повністю перетягнув на себе «ковдру». Наскільки я пам'ятав, за задумом автора його зображували як реакційного, войовничого чинушу і бюрократа, але у виконанні «метра» він виступав носієм здорових консервативних традицій. Навіть його відомий монолог:

Ото ж бо, горді всі однак!
 Спитали би, батьки робили як?
 Училися би, дивлячись на старших...

— виглядав досить актуально, а слова: «Що за комісія, Творець наш, Будь батьком зрілої доньки!» — знайшли жвавий відгук і в моїй душі. Поглянути, так його герой і мав рацію багато в чому, без всяких там авторських «підколів» та «іроній». Втім, напевно, це цілком відповідало звичайним конформістським поглядам на життя самого ж головного режисера. Звичайно, він був величиною в театральному світі, дійсним членом Академії мистецтв, народним артистом, лауреатом численних театральних премій. Але слід враховувати, що в колишні часи — ще й членом обкому КПРС, а в нові...

Іноді в дуже вузькому колі, він начебто досить їдко і самокритично, проте з певною ностальгією в голосі, називав сам себе «політичною повією». Схоже, це йому навіть подобалося. А що, життя —

У виконанні перспективного і доволі симпатичного молодого актора, він, як не дивно, виглядав цілком гідно і доброзичливо. Ну, а його заява:

В мої літа не варто сміти
Свого судження хотіти,

— просто викликала неголосні оплески.

І якось не тягнув на володаря дум головний герой Олександр Андрійович Чацький, в особі якого Олександр Сергійович Грибоедов безумовно алегорично зобразив самого себе. Це ж про нього сказала і Софія Павлівна, дочка Фамусова:

Про себе ось задумав він високо...
Бажання мандрувать заскочило його,
Ах, якщо і любить хто кого,
Навіщо ум шукать, у даль направить кроки?

Знаєте, ця її фраза знайшла співчуття у публіки, особливо у жіночої її частини.

Я чекав основних монологів головного героя, і вони прозвучали:

«А судді хто?..
Де, вкажіть, вітчизни нашої батьки,
Яких повинні ми узяти за зразки?..»

«Нові будинки, забобони древні...»

«Служити б радий, прислужити гидко».

Так, все це прозвучало, але чомусь не справило настільки вже сильного враження на публіку. А фраза Фамусова:

Сказав би я по-перше: не бреши,
Помістям, брате, не керуй недбало,
А, головне, ходи-но послужи.

— викликала в залі явне схвалення.

«Напевно, вся справа в самій публіці, — подумав я. — Прем'єра, офіційний захід, в залі сидять не театralи, а запрошені державні службовці. І слова Фамусова цілком відповідають їх світогляд». Так, щось йшло не так, як би не у відповідності з Грибоедовим. Але я чекав заключного монологу Чацького, який, як мені здавалося, все поставить на свої місця.

Ви пам'ятайте?

...Геть із Москви! сюди я більше ні на крок.
Не оглядаючись, шукаю на планеті,
Ображеному де є почуттю куток!..
Карету мені, карету!

Ось, нарешті, і остання дія. Чацький прощається і йде. Мовчки йде... А де ж монолог? Як це без карети? Ось це питання я і задав шановному метру, коли після вистави у вузькому колі всякого місцевого начальства ми «відзначали» прем'єру. «Сцена з монологами не вкладається в лімітований для спектаклю час», — строго відповів головний режисер і подивився на мене скося, типу, «Ти ж в курсі, навіщо ставиш дурні питання?»

Так, я був у курсі, але обговорювати далі цю тему з ним раптом відразу перехотілося. Вибачте за некоректний приклад, але виглядало це як незавершений статевий акт — без оргазму тобто. Суцільна незадоволеність і сумнів духу.

— Ну і як вам Чацький?» — запитав я трохи згодом на пробу тут же за столом одного місцевого начальника середньої руки.

— Баламут, — відповів той. — Правильно батечко його «відшив». З таких нічого путнього не виходить.

— Один з таких баламутів якраз і написав «Лихо з розуму», — неголосно відповів я, але не продовжував.

Міняти потрібно було не репертуар, а людей.

Наступного дня мені треба було вручати обіцяні премії. Бухгалтерія вже приготувала підписані конверти, і складувала їх у мене в кабінеті на письмовому столі.

Але йти не хотілося, занадто велика була незадоволеність собою і оточуючими. Я вирішив послати одного зі своїх заступників, який колись працював у цьому театрі і всіх там знав. Однак, вранці мені зателефонував головний режисер і попросив зайти ненадовго з господарського питання. Ми переговорили, а потім він несподівано запитав:

— Здається мені, вас не задовольнив вчорашній спектакль?

— А вас? — відповів я питанням на питання. — Головними героями стали Фамусов і Молчалін, а Чацький навіть заключного монологу не виголосив.

Відповідь його мене вразила. Вон була гідною члена Академії мистецтв.

— А звідки ви знаєте, що головний герой Чацький? — запитав він. — У критиків прочитали чи самі так думаєте?

— Як же, — заперечив я, — ось навіть багато декабристів на допитах показували, що вступали в таємне товариство після прочитання комедії «Лихо з розуму», що розповсюджувалося тоді у списках.

— Так ви і декабристів вважаєте позитивними героями?

— Ну, так! — відреагував я. — Принаймні — це загальноприйнята думка.

— Ким прийнята? — єхидно запитав мене метр. — Виступали за республіку і скасування кріпосного права, але ніхто з них своїх кріпаків на волю не відпустив. Солдат обманом вивели на Сенатську площу, не повідомивши їм про цілі повстання. Героя Вітчизняної війни 1812 року Михайла Милорадовича підло вбили беззбройного, коли він намагався солдатів заспокоїти. Та й на слідстві всі вони один одного зраджували, доноси один на одного писали. Ні, не герої. А тепер про п'єсу. У сюжеті спочатку була присутня можливість різноманітної інтерпретації. Автор не написав на кожному герої позитивний він чи негативний. У будь-якій конкретній історичній ситуації її можна трактувати по-різному. Ось Фамусов: начебто такий собі господарський з хитринкою літній господар, але з життєвим досвідом. Чи не на таких ґрунтовних людях тримається будь-який лад, будь-яка держава, якщо розглядати їх як організований устрій суспільства. Як він про Чацького сказав: «Ось нишпорять по світу, байдують, // Повернуться, від них порядку жди». А як вам: «Чужі служаки при мені — то рідкість; // Все більше сестрині, своячки милі дітки...»

І він з деяким сарказмом подивився на мене. Це був «камінчик» в мій город: в банку працювали і мій брат, і моя дочка. Та й родичів наших співробітників я завжди брав на роботу із задоволенням.

Не став я пояснювати шановному метрові різниці між дворянською синекурою Фамусова, який служив керуючим в казенному місці, і високо ризиковою банківською діяльністю 90-х років ХХ століття, а він тим часом продовжував:

— Позаяк, до моменту написання п'єси не так вже й багато часу пройшло і з 1812 року. Як «француз» то прийшов, так ніхто з того, начебто зніженого панства, і не здригнувся. Кинули, а іноді і підпалили свої будинки, в ополчення записалися, а після перемоги місто знову відбудували. А Скалозуб — начебто солдафон, а з іншого боку подивитися, так і хоробрий офіцер. Та й Молчалін не так-то й простий. Революціонери й анархісти іноді можуть влаштувати переворот, пролити потоки крові, але налагодити нормальне життя не зможуть ніколи. Ось тому я не ставив нікому з акторів ніякого надзавдання. Кожен грав так, як розумів роль. Більше повірили мені, значить я переконливіше грав, значить в цій постановці не Чацький, а Фамусов головний герой. А якщо так, то немає необхідності в його заключному монолозі.

— Але ж, Грибоедов писав Чацького з себе, — спробував заперечити я.

— Ну, і що ж, що з себе? Так, талановитою він був людиною. Писав вірші, прозу, ось велику комедію на всі часи. Але тому вона і велика, що різноманітна і неоднозначна. Сумнівався він, впевне-

ний я в цьому. Тому і написав: «Чини люди дають. А люди можуть бути обдуреними». Тому кожен трактує її як може і розуміє, а публіка вирішує. Чи ви проти свободи творчості?

Ні, звичайно, я був не проти. Просто я розумів це по-іншому. Але, можливо, не на часі, хто знає? Через пару годин я власноруч вручив акторам всі обіцяні премії. Хто я, щоб оцінювати допустимий рівень свободи творчості?

Всі ми, святі і злодії,
Із вівтаря і острогу.
Всі ми — смішні лицедії
В театрі Господа Бога.¹

¹ М. Гумільов, «Театр». 1910 р.

СНИ

Встановилася теплінь, приморське місто сяло вогнями, і в гавань заходив білий пароплав; квітневий вечір 1998 року. Готель стояв високо над морем, і з просторого балкону ресторану порт було видно в усіх деталях.

Він вийшов покурити після вечері й був сам. Чорне, наче оксамитове, небо, яскраві зірки — одне слово, південь. Відрядження закінчувалося, ділові зустрічі проведено, всі домовленості ще треба було продумати і усвідомити. Що ж, життя — це боротьба, й останні три дні це тільки підтвердили.

Але міркувати в самотині було гарно. Він поглянув донизу — темно-зелена, іще не вицвіла під спекотним сонцем рослинність густо вкривала увесь схил до самих споруд. Повен місяць освітлював усю цю пишноту; тіні од кипарисів були чорні й довгі. Штучного освітлення на балконі не було, але місячного світла вистачало.'

Відчинилися назовні скляну двері ресторану, і хтось вийшов на балкон. Він підвів голову — жінка, схоже, молода і вродлива. Услід за нею вийшов чоловічина, сказав їй щось різке і вернувся назад у яскраво освітлене приміщення ресторану. Вона не відповіла, навіть не повернула до нього голови, потім повільно наблизилася до кам'яної огорожі балкону.

«Підійти? — подумав він. — Підійти і заговорити. А втім, чи варто? Вона тут не сама. Та й все одно завтра від'їжджати. Даремний клопіт».

Однак цікавість перемогла, і він неквапно рушив.

— Чи можу я вам чимось допомогти? — запитання прозвучало м'яко й неголосно.

— Навряд, — відповіла вона, витримавши паузу. — А втім, якщо ви справді цього хочете, то проведіть мене до набережної.

Він роззирнувся. Балкон знаходився на рівні третього поверху, але можна було піти звідси не через готель, а зовнішніми широкими кам'яними сходами з двома прогонами, що виходили просто в парк.

— Вас ніщо не затримує в ресторані? — спитав він.

— Ні, я хочу піти звідси якомога скоріше.

Вони спустилися донизу й повільно пішли алеєю убік моря. Він придивився. Ні, не дівчина це, а вродлива зріла жінка років тридцяти п'яти. Дуже доглянута. Що ж, він у свої «під п'ятдесят» також іще «орел».

Розмова спочатку не складалась, але потім пішла легше.

— Це ваш знайомий? — запитав він.

— Знайомий? — здивовано звела брову вона. — Це мій чоловік. Не будемо більше про нього.

«Проблеми, — подумалось йому, — вічні проблеми...» А вголос мовилось:

— Мені це знайоме. Щоправда, з іншого боку «барикади», але дуже знайоме.

Потроху вони розговорилися. Легко спілкуватися, коли нічого не знаєш про співрозмовника.

Жодних стереотипів, усе з чистого аркуша. Він розповів про себе — трохи спрощену версію свого багатого на події життя. Вона здебільшого слухала.

— Мене звати Віктор, — сказав він. — Віктор — це переможець. А вас?

— Майя, — відповіла вона. — І сьогодні у мене день народження.

— Майя — це ілюзія, — сказав він. — Тобто це — реальність, але яка існує лише у внутрішньому просторі матерії. Вона ілюзорна, бо піддає безконечним змінам. І в них головний зміст і головна властивість Майї.

— Звідкіля ви це знаєте? — поцікавилася вона. — Не така я вже ілюзія. П'ятдесят чотири цілком реальні кілограми.

— Та так, — відказав він, — в інституті був період захоплення індійською філософією. Однак ось уже набережна. Вас провести додому?

— Ні. Я погуляла б іще в парку.

Вони звернули й пішли паралельною алеєю у зворотній бік. Часом їм зустрічалися пари — хто в обнімку, а хто окремо. Кілька разів у кущах щось виразно шелестіло.

— Так, — сказав він, — як запевняв один мій знайомий, у вас тут влітку кожен кущик дихає.

Вона позирнула на супутника з помітним зацікавленням, і щось ворухнулося в його душі.

А загалом попередні кілька років, що принесли йому серйозні проблеми з жіночою статтю, не схиляли до романтичного настрою. «Але, виявляється, не все втрачено», — подумав він, а вголос сказав:

— А які ж проблеми у вас, Майє?

— Та є проблеми, Вікторе, — невизначено відповіла вона й додала: — Будь ласка, проведіть мене додому.

Він крадькома позирнув на годинника: вже дві години прогулянки. Але йти звідсіля не хотілося. Відчуття його загострилися, і він став помічати багато чого в жінці, що йому подобалося. «Не поїду, — вирішив він. — Затримаюся днів на два, дозволю собі маленьку відпустку. Все одно попереду два вихідних — субота й неділя».

Прощаючись, вона швиденько поцілувала його в щоку і повернулася, щоб йти. Однак він наче відчув якесь невимовлене нею запитання і сказав:

— Майє, зустріньмося завтра і ще раз відсвяткуймо ваш день народження.

Вона пильно поглянула йому у вічі і, витримавши паузу, мовила:

— Гарзд, о сьомій вечора, там, де ми вийшли до набережної.

Майя зайшла до під'їзду, піднялася на другий поверх і відімкнула двері квартири своїм ключем. Чоловік іще не вернувся, і в квартирі було темно. «Напевне, він не вернеться до ранку, — подумалось їй. — Захоче після сварки показати, хто в домі хазяїн». Останнім часом вони дратували одне одного самим фактом свого існування і час від часу спалахували через дрібниці.

«Чому так виходить? — думала вона. — Де взаєморозуміння, ніжність? Та й чи були вони? Здається, були, а втім, я можу й помилятися. Все так переплуталося останнім часом».

Вона увімкнула світло й пішла до спальні. Дорослі син і донька жили окремо, вона була у великій і порожній квартирі геть сама.

«Вже сорок три, — спало на думку, — так багато. Хоча об'єктивно я з вигляду молодша».

Майя оглянула себе у велике, до самої підлоги, люстро навпроти ліжка, потім зітхнула, переодяглась і пішла до ванної кімнати — час готуватися до сну.

Повертаючись у спальню, вона прихопила з собою книгу зі столу у вітальні — Леон Фейхтвангер, «Іспанська балада» — лягла в ліжко і прочитала кілька сторінок. А потім книжка випала з рук, повіки зімружилися, дихання стало тихим і рівним. Потім вона розплющила очі — світ змінився. Вона стояла на високій кручі: внизу кипіло й пінилося зелене море. Довгі хвили розходилися далеко в обидва боки рівними, ледь зламаними лініями. Звідкись вона знала: там, праворуч, Гібралтар, чи Геркулесові Стовпи, як їх називали стародавні. Туди два дні ходу..

Зусебіч, наскільки сягав погляд, тяглися пагорби, що переходили в невисокі гори, вкриті буйною рослинністю з вузьким листям дивного сріблястого кольору.

«Принцесо, нас чекають», — почула вона голос і озирнулася. Похмурий воїн у кольчужі, шоломові і з маленьким круглим щитом за спиною тримав за повіддя двох коней — великого гнідого жеребця й маленьку рябу конячку. «Моя», — подумалось їй. Слова лунали дивно, але були зрозумілі.

Трохи оддалік стояли ще три вершники з короткими списами і широкими шаблями. У всіх шоломи були обгорнуті білими тюрбанами.

«Принцесо, треба поспішати, — знову заговорив воїн, — ваш батько розгнівається». Тут Майя звернула увагу на своє вбрання. Вона була повністю загорнута в тонкий шовковий, дуже просторий одяг синьо-оранжевого кольору. Але обличчя не було закритим, і свіжий вітер приємно охолоджував щоки.

Майя підійшла до коня, і воїн, шанобливо ставши на коліно, підсадив її в сідло.

Усе це чомусь не дивувало її. Майя знала: до замку ще день дороги і довкола бродять зграї мародерів. Безупинні війни між християнськими королівствами і Гранадським еміратом принесли спустошення і вивели на великий шлях масу волоцюг, найманців, авантюристів. «Такі закони війни, але зі мною надійна охорона», — подумала вона.

Невеликий загін тим часом подолав найближчий перевал і спустився в неглибоку долину, вкрити кущами й невисокими деревами. Вузька стежка зміїлася вздовж долини і губилася в заростях. Раптом щось просвистіло в повітрі і найближчий вершник зронив вудила, схопившись за горло. Між його пальців стирчало оперення стріли. Наступної миті її кінь спіткнувся об натягнутий упоперек стежки мотузок, і Майя, вилетівши з сідла, боляче вдарилася об твердінь землі й знепритомніла.

Отямилася вона від грубих голосів, котрі обговорювали її подальшу долю. «Я зляжуся зараз із нею, — наполягав один із співрозмовників, опецькуватий невисокий голодранець, зарослий густою чорною бородою, — а потім уже говоритимемо про викуп з еміром».

«Не гарячкуй, бо замість викупу накладеш головою», — спиняв його інший, рудий паруб'яга з довгим брудним волоссям.

Майя надсилу підвела голову. Вона була зв'язана по руках і ногах. Два воїни з її охорони лежали неподалік, ще один — трохи далі, за метрів десять. Їхні коні були стриножені і прив'язані до дерева. «Де ж четвертий?» — подумала вона. Розбійників було десять. Голодранці, але озброєні добре.

Усе це чомусь її не дивувало. Реальність наче розшарувалась. Вона добре пам'ятала і приморське місто, і сварку з давно вже нелюбимим чоловіком, і знайомство з Віктором. Ще й досі відчувала, як гостро захотілося їй його в мить розставання. Дивно: усього за якихось дві години знайомства. Хоча такий цікавий, розумний, освічений мужчина.

«Можна ще надолужити, — подумала вона, — сьогодні ж у нас побачення».

Все це якимось дивом перепліталось з теперішнім станом речей. Тут вона суттєво молодша і, здається, іще дівчина — одна з доньок правлячого еміра. А там...

Залементував будильник, світ розколовся, пів на восьму ранку. Ласкаво просимо в передостанній рік двадцятого століття! «А там який був? — майнула остання думка з вислизаючого Середньовіччя. — Здається, 881 рік Хіджри, щось близько 1476 року від Різдва Христового. Саме так, рік, коли мій батько, емір Абульхасан, уклав перемир'я з Кастилією». Якою ще там Кастилією? — вона нарешті прокинулася остаточно: час на роботу!

У цьому житті вона матір сімейства й дуже серйозний спеціаліст — лікар вищої категорії.

Майя працювала завідувачкою відділення міської лікарні.

...Віктор повертався до готелю затихаючим містом. «Усе гаразд, — думав він, — що є приємнішого, ніж очікування дива?» Він звернув з освітленої набережної і попрямував угору темним парком. Ось ще один поворот алеї — і він майже на місці. З кущів вийшли троє і заступили йому дорогу. «Схоже, малолітки, — прикинув він, — але ж утрюх». Озирнувся назад. Там були ще двоє.

— Дядечку, дай закурити, — почулося стандартне. Обстановка нагніталася, але він зберігав самовладання — замолоду йому траплялося бувати в різних ситуаціях.

Віктор роззирнувся. Нікого й нічого, крім дерев'яної садової лавочки. Він проходив повз неї сьогодні вранці. Там ще один край дошки було надірвано разом із цвяхами. Чи вдасться одразу одірвати другий край? Це ж усю таку зброю. «Не жди удару, бий першим», — згадав нині підліткові принципи. Відскочив, одним махом одірвав дошку і, розвернувшись, вдарив нею по першій групі нападників. Потім ще раз — по середній фігурі. Все сталося так швидко, що ніхто не встиг зреагувати. Почувся здавлений крик, шлях був вільний.

— Ми ще зустрінемося! — кричали услід хвацькі переростки, але йому було вже все одно.

Віктор піднявся до себе в номер, роздягнувся й ліг у ліжко. Повіки поважчали, звуки долинали наче здаля. Він підвівся і поглянув у дзеркало шафи. Йому здалося, що там виник якийсь порух.

Світ згаснув і знову засвітився.

...Він дивився у вузьку бійницю башти родового замку. Попереду виднілись безкраї пагорби і гори Сьєрра-Невади.

На ньому була коротка кольчуга, кіраса, шкіряні штани й чоботи для їзди верхи з оторочкою по лівому краю. За широкий шкіряний пояс був засунутий кинджал, збоку на перев'язі висів прямий меч; а біля стіни був трикутний щит з гербом — два леви й замок на черленому тлі. Позаду сопів начальник особистої охорони. «Пане, — сказав він, — гарна днина. Якраз для полювання. І перемир'я з мусульманами вже оголошено — можна великий загін не брати».

Віктор іще раз поглянув у проріз бійниці. Так, днина гарна. Усе, що відбувалося, його чомусь геть не дивувало. Він прекрасно розумів мову, яка була йому незнайома в тому, іншому житті. Тут він був графом Алонсо, командиром загону воїнів, володарем кількох поселень і родового замку, і був значно молодшим.

«Вирушаймо, — сказав він, — клич людей». Начальник охорони звисився через парапет і махнув рукою. Знизу гугняво заспівали мисливські роги, почувся гавкіт собак.

Воднораз він якимось дивним чином пам'ятав, що в нього увечері побачення з Майею. Вродлива жінка, дуже яскрава, чорноволоса й чорноока, справжня іспанка.

«А я зараз де? — подумав він. — Саме в Іспанії.»

Ця думка втішила його, але... час було рушати. Віктор спустився у двір і підійшов до свого жеребця. Слуга присів навпочіпки, він став йому на плече і скочив у сідло.

Загримів ланцюг підвісного мосту, і невеликий загін з восьми чоловік промчав через давно сухий рів і далі, в навколишні гори.

...Пролунав довгий гудок пароплава, і Віктор прокинувся. За вікном був прекрасний квітневий день. Великий білий пароплав повільно виходив з акваторії порту. Ось уже поминув хвилеріз, іще раз голосно загудів. «На прощання», — подумав Віктор і згадав: так він же продовжив готель на два дні й сьогодні у нього побачення з Майєю.

Віктор швиденько умився, поголився і спустився до ресторану поснідати. Там біля шведського столу вже юрмилася поважна публіка. Серед усіх виділялася баскетбольним зростом дружна команда дівиць-гастролерів, що знімала учора увечері клієнтів на швидке і дороге задоволення. Їхня начальниця — старша віком — клопоталася поруч.

А ось цей черевань учора був «мордою в салаті». Сьогодні такий зім'ятий, наче на ньому канкан танцювали. А втім, може, так було й насправді. Бог йому суддя!

День Віктор провів у басейні, відпочив, позагоряв, потім пообідав великим шматком камбали в пляжному ресторанчику.

До шостої він був напоготові. Раптом його охопило дивне нетерпіння, передчуття чогось нового. Він знав і відчував — це буде сьогодні, це обов'язково відбудуться. О сьомій він підійшов до місця зустрічі і вже здаля помітив Майю. Придивився: все ж таки учора прогулювалися в темряві і напідпитку. Шкода було б розчаруватися. Кожен мужчина знає, що жінка стає все красивішою й красивішою з кожною наступною чаркою.

Але ж ні, вона була ще красивішою, ще принаднішою, ніж учора. Майя підійшла, він зазирнув у її бездонні чорні очі й там побачив відповідь на усе.

Потім вони сіли в кафе на березі моря і несподіванно для себе він почав декламувати вірші:

— В дачном кресле, ночью, на балконе...
Океана колыбельный шум...
Будь доверчив, кроток и спокоен,
Отдохни от дум.
Ветер приходящий, уходящий,
Веющий безбрежностью морской...
Есть ли тот, кто этой дачи спящей
Сторожит покой?

— Есть ли тот, кто должной мерой мерит
Наши знания, судьбы и года?
Если сердце хочет, если верит,
Значит — да, —

відповіла вона.

— То, что есть в тебе, ведь существует.
Вот ты дремлешь, и в глаза твои
Так любовно мягкий ветер дует —
Как же нет Любви?¹

завершив він.

Слово було сказано. Він узяв її за руку, і вони пішли до нього в номер, палаючи бажанням. І на решті дійшли.

Двоє цілковито дорослих людей — вони знали, чого потребували одне від одного. Але це було

¹ Іван Бунін, 1918 р.

прекрасно, як ніколи раніше, і більше не хотілося нічого. Хотілося лише повторити, і вони повторили.

Так обоє й поснули, тісно обнявшись на продаленому готельному ліжку.

Світ для неї знову змінився.

...Вона лежала на животі носом у землю і найближча травинка здавалася їй просто велетенською. Суперечка між розбійниками стихла якось сама собою, і вони пересунулися в тінь за її спиною. Вона спробувала поглянути туди, ледь не вивихнувши собі шию. Опецькуватий підійшов ближче, вилаявся і став скидати штани, її охопив панічний страх. Начеб це і сон, але як знати... В цю мить довговолосий парубійко, м'яко ступаючи, підійшов до свого товариша ззаду, швидко витяг кинджал і всунув його тому межі плечі.

«Не псуй товару, — лише пробурмотів. — Що еміру, що купцеві — усе слід продати цілим. Інакше багато не дадуть».

Ще одне нерухоме тіло з'явилося на галяві. Згряя змовчала і сіла перекусити. Майя спробувала ворухнути руками й ногами, але все марно — змуцували намертво.

Ураз почувся тупіт копит, і на галяву увірвалися вершники в яскравому синьо-червоному вбранні. Передній — високий воїн з гербом на щиті, з ходу зарубав двох бандитів, решта, наче зайці, розбіглися навсібіч і зникли в лісі.

Вершник скочив з коня, розрізав мотуззя на Майїних руках і ногах і церемонно вклонився.

«Принцесо, — сказав він, — ви вільні і завтра я відправлю вас до батька».

Майя над силу підвелася і, зіпершись на руку свого рятівника, с'як-так сіла на коня, якого їй підвів останній, що залишився в живих, з її охоронців.

«Віктор, — подумала вона, — невже це Віктор? Схожий, але значно молодший». Щось стримувало її від запитання, якесь передчуття. Запитання могло зруйнувати дивну рівновагу життєвих подій. Вона так відчувала, але не могла це пояснити. Просто так було — і все.

Кавалькада рушила в дорогу і до вечора досягла замку.

Віктор також бачив сон.

Кінь під ним ішов розмашистою риссю, і гілки дерев норовили хльоснути по обличчю. Треба було пильнувати, щоб не позбутися ока. Єгері мчали трохи позаду зі зграєю собак. Раптом із-за повороту дороги з'явився вершник, мусульманський воїн, і перегоротив шлях.

Загін підтягнувся, Віктор поклав руку на ефес меча. Хоча й премир'я, але все ж таки...

Вершник спішився і став голосно благати про поміч. З його слів виходило, що принцеса, донька еміра, полонена розбійниками і її життю та честі загрожує небезпека.

«Де це?» — запитав Віктор.

«За півгодини звідсіля».

Далі були гонитва, короткий бій, кров і звільнення полонянки.

Увечері вони сиділи біля великого палаючого вогню в каміні головної зали замку.

Слуги подавали смажену оленину, вино, фрукти.

Віктор, а може, граф Алонсо, дивився на прекрасну чорнооку дівчину. Почуття переповнювали його, але він стримувався. Раптом вона поглянула йому просто в вічі.

«Вікторе, — мовила вона, ледь розтягуючи припухлі яскраво червоні вуста, — Вікторе, це ти? Як це може бути? Чому?»

...Вони прокинулися раптом і одночасно, коли світало. Сонце щойно встало, різко кричали чайки, і повітря було незвичайно свіже й чисте.

Майя з Віктором збігали на пляж, поплавали в дуже холодному, колючому і збадьорюючому морі, поснідали й піднялися назад у номер.

Їх нестримно, незбагненно тягло одне до одного. Потім розмовляли, потім знову...

— Що вдома? — спитав він.

— Нічого, — безтурботно відповіла вона. — У мене було нічне чергування.

— Правда?

— Правда, але подруга мене підмінила.

Вони знову прилягли, притислись одне до одного і скоро знов задрімали.

...«Принцесо, — сказав Алонсо, — ми відбили три приступи. Може, ти все таки хочеш повернутися додому?» — «Ні, — відповіла вона, — тепер уже не хочу. Будемо битися і помремо разом». — «Гаразд, хай буде так, — сказав лицар. — Я піду, скоро вони знову полізуть на стіни». Розвернувся і, дзвякаючи почорнілими від кіптяви бойовими лаштунками, пішов до воїнів — битися.

Уже два тижні військо еміра штурмувало замок, але захисники стояли непохитно.

«Мій пане, — став перед Віктором начальник охорони, — вони відходять». Справді, учасники облоги відійшли, продовження облоги загрожувало новою великою війною між двома світами прекрасної Іспанії. Обложені були тепер самі.

...Віктор розплющив очі.

— Пора обідати, — сказав він.

— А потім ти мене проведеш, — продовжила Майя.

— Коли ти прийдеш наступного разу?

— Може, завтра, а може, ніколи, — засміялася вона. — Адже приступ ми уже відбили.

Він уважно поглянув на неї:

— Як, і ти також? Ти теж була там? У тому, другому жигті?

— Хтозна, де справжнє життя, — відповіла Майя. — Може, ми зараз спимо, а живемо справдешньо там.

— Наше життя не може бути сном, — твердо заперечив Віктор.

— Чому ж? Хіба там не світить сонце, не гинуть люди, не палають пристрасті?

— Зачекай. Ти це серйозно?

— Абсолютно!.. Абсолютно й навіть більше.

Через годину-другу вона була вже вдома, опустилась у велике м'яке крісло, узяла ту саму книжку й заплющила очі. Знайомі образи виникли з небуття.

...«Принцесо, — казав Алонсо, — мої почуття до вас повністю заступили решту світу. Я прошу

вашої руки і розраховую на серце в додачу. Але нам доведеться вінчатися за християнським обрядом. Я вже запросив єпископа».

«Це нічого, — відказала вона. — Я переконана, що загорожі, які люди будують між собою, до неба не дістають».

Обряд вінчання був пишним, настільки дозволяла бойова обстановка. «...У radoщах і в горі, — казав єпископ, — доки не розлучить вас смерть...»

Потім був банкет з усіма надмірностями того часу. Столітні діжі викочували з льохів, і не було жодного, хто б не причастився надміру рубінового вина за здоров'я молодих.

Опівночі їх відвели до покоїв. Ліжко під балдахіном, килим під ногами.

Вона ступила на килим босими ногами, озирнулася і обняла його.

І розпався зв'язок часів. По один бік п'ятсотлітнього бар'єру zostалися граф Алонсо і прекрасна принцеса, по інший бік — Майя і Віктор. У кожного з них тепер була своя доля. Так це розпочиналося і триває досі, після п'ятнадцяти років.

Я знайомий з ними усі ці роки, і їхні розповіді про дивні події першої зустрічі збігаються до найменших подробиць. Вони — люди не цілком вільні у цьому житті. Багато чого, майже все, заважає їм бути разом, але вони якось дають цьому раду.

Любов, знаєте... Щоправда, снів про середньовічну Іспанію вони більше не бачать.

Та ось розкриймо й ми старовинну хроніку і прочитаймо:

«Якраз напередодні свята принцеса, донька еміра Гранаді Абдুলхасана, була захоплена розбійниками. І звільнив її граф Алонсо, який саме тоді полював у тій місцині.

І послав граф до еміра послів з пропозицією вступити йому з принцесою в законний шлюб, освячений пресвятою нашою матір'ю церквою. І послав емір військо, порушивши перемир'я, але не змогло воно взяти замок і, постоявши якийсь час поблизу нього, одійшло.

І пошлюбився граф Алонсо з принцесою, донькою еміра, законним шлюбом, і жили вони в любові та злагоді довго й щасливо і померли в один день літа 1512 від Р. Х.».

А щодо снів наших героїв, то кожен може тлумачити їх на власний розсуд. Знаєте, є відома притча про китайського філософа Чжуанцзи, якому приснилося, ніби він метелик, якому сниться, буцім він китайський філософ. Тому не шукайте чорної кішки в темній кімнаті, особливо коли маєте сумнів, чи вона там є².

² Перефразований вислів Конфуція.

СНИ-2, АБО МІНЛИВОСТІ ЛЮБОВІ

*Знов близитесь ви, постаті туманні,
Що вже мені з'являлися колись.
Чи вдержу вас? Чи знову тій омані
Мої чуття прихильно піддались?*

*Ви ринете! Пануйте ж, нестриманні,
Коли вже ви так владно піднялись;
Моя душа бентежно молодіє,
Коли від вас чудовний дух повіє¹.*

Було тепло, велике приморське місто іскрилося вогнями, і в гавань входив білий пароплав — квітневий вечір 2018 року. «Пором на Майорку», — подумав Віктор. Перед ним лежав химерно зігнутий місток з дерев'яним палубним покриттям, по якому за пару хвилин можна було дійти до великого торгового центру Magnum, а далі і навколо було вже тільки Велике Середземне море. Трохи правіше, у нього за спиною, височів основний тут, на набережній Барселони, туристичний об'єкт — монумент, споруджений в ознаменування чотиристаріччя відкриття Америки в 1892 році. На його вершині стояла велика брон-

¹ Йоганн-Вольфганг Гете, «Фауст». Присвята. Переклав з німецької Микола Лукаш.

зова статуя Колумба, який дивиться в безмежний простір. Вісім бронзових левів охороняли підходи до монументу, литі барельєфи відображали всю історію цього великого відкриття — від задуму до повернення. Ну, а відразу за пам'ятником починався бульвар La Rambla, найжвавіша, найбарвистіша і найввеселіша вулиця каталонської столиці.

«Так, Барселона красива завжди, але особливо навесні, — подумав Віктор. — Ось так само, чи майже так, було двадцять років тому в іншому приморському місті. Тепер воно недоступне, принаймні для мене». Віктор мимоволі зітхнув. Ностальгія була йому невластива, але все ж... «Де той час? Та й чи був він?» Пам'ять чіплялася за хиткі, розпливчасті спогади, які, хоча й повільно, але безперервно, змінювали форму, як туман, що наповзав. «Здається там були сни, — подумав він. — Сни про середньовічну Іспанію. Ну, ладно — сни, але ось їхні стосунки з Майєю пережили всі ці двадцять років. Завтра вона повинна приїхати, принаймні так планувалося, і вони зможуть провести разом пару тижнів».

Із думками про це він повернувся і по пішохідних переходах перетнув велике жваве автомобільне кільце, в центрі якого й був споруджений монумент. Тепер він був на знаменитому бульварі. Ось де вирувало життя. Багатобарвний натовп ліниво котився по плитах, покритих хвилястим малюнком. З обох боків у відкритих ресторанах люди їли, пили і говорили різними мовами, в кіосках активно торгували місцевими сувенірами, вуличні художники малювали дозвільних добровольців, живі фігури щось там зображували — одне слово, тривала звичайна суєта вічного туристичного сезону.

Потрібно було перекусити; він звернув праворуч, і через королівську площу з її фонтаном, історичними ліхтарями і високими пальмами, вийшов на одну з вуличок готичного кварталу, що ведуть до центру. Він ішов не поспішаючи, роздивляючись вітрини численних магазинчиків та багатоликий натовп, і хвилин через десять знову звернув, тепер уже наліво в зовсім тихий провулок середньовічного єврейського кварталу. Нині це був район антикварів, художників, ювелірів, загалом людей мистецтва. В кінці вулиці було видно вивіску ресторану Pintor (Художник), де він і збирався провести за їжею і приємним відпочинком години півтори. Віктор любив відвідувати такі старовинні заклади з гарною кухнею, тихою і приємною атмосферою, власними традиціями й укладом. Частенько на стінах маленьких кафе і ресторанчиків він бачив фотографії дуже відомих у політиці, спорті або мистецтві персонажів, які теж любили смачно поїсти. Ось і зараз він пройшов усередину і сів за столик в кутку залу. Звідси було дуже зручно спостерігати за навколишнім світом. Народу було зовсім небагато; ціни тут були помітно вищі, ніж у більшості загальнодоступних закладів на галасливій Рамбле. Він замовив місцеве пиво і традиційну каталонську м'ясну страву. Потім встав, щоб вимити руки, і проходячи повз широке вікно біля входу, мигцем глянув на вулицю. Те, що він побачив, його здивувало. Віктор відкрив двері, вийшов назовні і озирнувся довкруг. Щось у цьому світі змінилося. Був вечір — став ранок; зникли знайомі будови — з'явилися інші. Уже не було під ногами бруківки — він ішов по твердій утопта-

ній землі. Вулиця стала брудною і засміченою, виразно запахло каналізацією. Навколо шуміли і юрмилися люди, багато голодранців, деякі босі. Він прислухався — мова схожа на іспанську, але якась незнайома, деяких слів він не знав.

Віктор мимоволі озирнувся, але ресторан безслідно зник разом із вивіскою. Тепер там була ятка, судячи з виставлених прямо на вулицю товарів, яка торгує різної бакалією.

Біля входу стояло залишене служницею відро з водою. Він заглянув туди... На нього дивилося незнайоме обличчя чоловіка років сорока п'яти, брюнета, з короткою зачіскою, вусами і бородою.

Тут Віктор звернув увагу на власний одяг. Він теж змінився: біла сорочка, коротка куртка хубон, вузькі штани, невеликий плащ, зібраний на правому плечі, низькі туфлі з м'якої шкіри, без каблуків, з пряжками, широкий пояс, короткий меч, берет на голові. «Що сталося?» — подумав він і спробував привести до порядку власні думки. З одного боку, він чітко пам'ятав, що його звать Віктор, йому чимало років, і голову він давно вже голить наголо. Але всередині спливала й інша дійсність: він — Дієго Сантамарія, йому 45 років, купець і мандрівник, і зараз 1537 рік від Р.Х. Ще мить, і він згадав про цю частину себе все: народився у 1492 році в сім'ї «нових християн», марранів², як називали їх одноплемінники, які виїхали з країни. Він ще не з'явився у світ, коли батько — Хосе Сантамарія, до хрещення Іцхак Халеві, пішов з адміралом Колумбом в його

² Маррани – євреї, які прийняли християнство, і їх нащадки.

перше плавання. Пішло три кораблі — повернулися тільки два, батько не повернувся. Залишився серед сорока членів екіпажу загиблої каравели «Санта Марія» на острові Еспаньйола³.

Адмірал обіцяв повернутися за ними, і повернувся. Але, коли у другому плаванні кораблі іспанської ескадри підійшли до першого європейського поселення в Новому Світі, вони знайшли тільки обгорілі будови і кілька занедбаних могил. Людей не було. Місцеві індіанці нічого виразного про це не розповіли, і досі невідома доля іспанців, що zostалися на острові. Правда, не виключено, що після ймовірного конфлікту із місцевим населенням через харчі і жінок, деякі мореплавці вціліли і, переправившись через Навітряну протоку, що відокремлює Еспаньйола від Куби, змогли потім потрапити на континент. Цей материк у майбутньому був названий ім'ям флорентійського мандрівника і купця Америго-Віспуччі, який будучи штурманом і картографом, першим наніс його обриси на карту світу.

«Що ж, це цілком можливо, — подумав уже Дієго в 1537 році. — Можливо, батько ще довго жив на неосяжних просторах Нового Світу. Тим більше, що близько двадцяти років тому іспанські поселенці передали на батьківщину дивне повідомлення про якогось білого індіанського вождя, надіславши листа на виробленій шкірі якоїсь місцевої тварини. Послання було написано грамотною іспанською мовою з припискою на ладіно⁴.

³ Нині острів Гаїті.

⁴ Ладіно – єврейско-іспанський діалект.

Лист передав татуйований індіанець — син вождя, який також говорив іспанською, з проханням переслати його сім'ї в Барселону. Однак, сам лист не прийшов — корабель, на якому його перевозили, загинув у шторм разом з усім екіпажем. І тільки звістка про це дійшла з каталонським матросом з іншого корабля. Батько, йдучи в море, залишив вагітній дружині деякі кошти. Крім того, регулярно допомагав його старший брат Барух, який виїхав з Іспанії в 1492 році, але передавав їм невелике утримання із Провансу, а потім з Італії, через довірених осіб на купецьких кораблях. Тому, залишившись одна, мати зуміла виростити сина і дати йому гідні виховання та освіти. У віці двадцяти одного року він вступив у купецьку справу і ось вже двадцять чотири роки подорожує із торговельними справами. Тому досі і не завів сім'ю.

Справи Дієго йшли цілком успішно. Крім іншого, була в нього одна істотна перевага у його купецькій діяльності. В інших країнах він завжди міг опертися на місцевих євреїв-сефардів, які у своєму середовищі цілком терпимо ставилися до «нових християн», не без підстав вважаючи, що хрещення насильно — це не справжнє відступництво від іудаїзму. У багатьох єврейських громадах навіть було прийнято порядок, за яким не була потрібна процедура Гіюр⁵ для зворотного переходу в іудаїзм для всіх прямих нащадків марранів протягом ста років після хрещення. Що ж, на вигляд, він вірний християнин. А як же інакше? Свята інквізи-

⁵ Гіюр – обряд навернення неєврея в іудаїзм.

ція не дримає. Однак сто років ще не минуло, є час поміркувати...» Так думав іспанський купець Дієго Сантамарія. Він все згадав, усвідомив, і навколишній світ відразу став йому близьким і зрозумілим.

Але, що дивно, одночасно всередині нього жив і Віктор, який теж про себе все пам'ятав в найдрібніших деталях. І ці дві особистості, дві різні людини чомусь зовсім не заважали одна одній.

«У мене сьогодні важлива справа, — подумав Дієго. — Мене повинні представити сеньйорі Долорес. Вона вдова, чоловік кілька років тому загинув в колоніях. Дітей нема, за чутками красива, цілком забезпечена і також із «нових християн», правда з родини «морисків⁶», родом із Гранади». Він глянув на сонце (годинників тут не було) і прискорив крок.

В іншому часі і в іншому місці Майя сиділа перед великим дзеркалом і уважно розглядала своє відображення в ньому. «Все-таки вже за п'ятдесят».

Дієта, спорт, хороша парфумерія, досягнення косметики і медицини ХХІ століття — все було до її послуг, і вона активно цим користувалася. Майя сподівалася на нову зустріч із Віктором, і тому була до себе особливо прискіпливою. Довге двадцятилітнє знайомство і пристрасна любов пов'язували їх. Правда, вони рідко бачилися, але почуття не охололи, і кожна наступна зустріч була кращою за попередню.

Ось і зараз... Напевно, він скоро подзвонить. Мобільний телефон лежав поруч під дзеркалом,

⁶ Мориски – мусульмани Аль-Андалусії, що прийняли християнство, а також їх нащадки.

але наразі мовчав. Вона вмостилася у зручному кріслі, розслабилася і мимоволі заплющила очі. Потім відкрила їх... від несподівано яскравого світла, що било з відкритого вікна. Ранок? Але ж тільки що був вечір? Навколо була зовсім інша обстава. На стіні навпроти у візерунчастій картинній рамі висіло невеличке дивне дзеркало, яке трохи спотворювало відображення, і Майя заглянула в нього. Побачене абсолютно їй приголомшило — це було відображення незнайомої, дуже красивої чорнявої жінки, значно молодшої за неї. Несподівано, якимось само собою, в пам'яті сплигло їй теперішнє ім'я — Долорес, і все інше, що вона знала, пам'ятала і вміла в цьому світі, навіть те, що була б не проти забути назавжди.

Вона з родини морисків, Гранадських маврів, які прийняли християнство після указу католицьких королів 1502 року, згідно з яким всі мусульмани Арагонського і Кастильського королівств були зобов'язані прийняти християнську віру, або ж покинути територію Іспанії.

Спочатку вся сім'я на чолі з бабусею Зорайею перебралася в Марокко, але потім її батьки повернулися і стали «новими християнами» — важко було відірвати себе від країни, де їх предки прожили більше семисот років. «Їх уже немає. Хай вибачить їм Господь віровідступництво».

Долорес задумалася. Правда була в тому, що Майя нез'ясовним чином теж була десь тут, у середині неї, але поводитися тихо і непомітно. Вона оглянула себе: сорочка, вузький ліф зі знімними широкими рукавами, довга спідниця дзвоном, призбирана по талії, парчеве плаття і червона

розмашна ропа. Намисто, вишитий пояс, яскраве віяло в руках. «Ошатне плаття. Ах, так — сьогодні ж у неї важлива зустріч з успішним купцем Дієго Сантамарія. Їх представлять одне одному після церковної служби. За відгуками спільних знайомих, це гідна людина. Їх сім'ї колись мали між собою ділові, а за чутками навіть і романтичні стосунки. А далі — хто знає? Подивимося...»

Долорес накинула білу мереживну мантилью і в супроводі жінки похилого віку — дуенї вийшла з дому.

Вони познайомилися за поширеними правилами й традиціями, сподобалися одне одному з першого погляду, і через півроку стали чоловіком і дружиною.

Дорослі самостійні люди — вони самі були господарями власних доль. Зіграли скромне весілля, де були присутні тільки друзі й далекі родичі — близьких уже не було. Наречений подарував нареченій жменю золотих монет — такий був звичай, і вони стали жити разом, із часом і у власному будинку.

Дієго організував свою справу і продовжував їздити, вирішуючи торговельні проблеми, але вже рідше — вдома його чекала уважна і турботлива дружина. Долорес вела господарство, і за перші п'ять років шлюбу подарувала йому трьох дітей: 2-х хлопчиків — Фернандо і Луїса, та дівчинку — Лауру. Незважаючи на гарячість характерів і запальні вдачі, Дієго і Долорес жили щасливо, в любові та згоді. Це був Золотий вік Іспанії (Siglo de Oro) — найбільший культурний, політичний і фінансовий підйом в історії краї-

ни — час правління короля, а також імператора Священної Римської імперії Карла V Габсбурга.

У цьому ж столітті, трохи пізніше, народилися і творили Сервантес, Лопе де Вега, Ель Греко і багато інших письменників, поетів, художників — найбільші діячі мистецтва, які уславили Іспанію у світі набагато більше, ніж королі і полководці. На жаль, вже при сині Карла V — Філіпові II почався занепад країни, викликаний непомірними витратами на армію і державний апарат, придушенням прав, станів, провінцій і релігійних меншин, вигнанням з країни маврів і євреїв, безмірним марнотратством правлячої верхівки і корупцією серед чиновників і аристократії.

В одній зі своїх перших робочих поїздок після одруження Дієго відвідав Венецію, де зустрівся зі своїм дядьком — старшим братом батька Барухом. Йому тоді йшов уже дев'яносто другий рік, але він зберіг пильний погляд і ясність мислення. За своє дуже довге і насичене подіями життя Барух бачив багато, у тому числі він проїхав в обидва боки Великим шовковим шляхом — караванною дорогою, що пов'язувала Східну Азію із Середземномор'ям, жив в Іспанії, Провансі, Італії, і нарешті осів у Венеціанській республіці, де мав загальну повагу і великий вплив.

«Так ти одружився з Долорес — онукою Зорайі з Гранади? — запитав він Дієго. — Як дивно, я багато років дуже любив її бабусю. А тепер ось і ти теж... Напевно, це фатум, доля, те, чого не можна уникнути в кожному поколінні. Я думаю, вас чекають випробування, але це також неминуче. Любов людська має багато відтінків і в горі, і в радості». Потім Дієго повернувся в Іспанію, і, звичайно, вони більше не бачилися.

Так минуло двадцять років загалом щасливого життя. Рано подорослішали діти; хлопчики вже у справах; до дівчинки вже намагалися свататися. Успішно йшла торгівля, сім'ю поважали сусіди, друзі і ділові партнери. Звичайно, вони старішали, але в очах одне одного не змінювалися.

«Мое сонце!» — так вона називала його до сих пір. «Кохана!» — говорив він їй кожен божий день, а інакше не звертався. Але іноді, по ночах, у яких жили Віктор і Майя, вони говорили між собою іншою мовою про майбутнє світу, і сумнів зворушував їх здвоєні душі. У квітні 1557 року щось ворухнулося в душі Дієго. Глибоко з підсвідомості йому шепнув Віктор. Дієго прислухався до внутрішнього голосу. «Тобі зараз стільки ж років, скільки мені тоді — двадцять років тому», — не стільки почув, скільки відчув він сенс сказаного. Свідомість на мить згасла і спалахнула знову...

Віктор відкрив очі і спочатку нічого не зрозумів. «Де я?» Офіціант стояв з тацею перед столиком. «Сеньйор, ви задрімали, і я трохи затримав замовлення», — неголосно сказав він. «І довго ж я спав?» — запитав Віктор і подивився на годинник. «Хвилин двадцять, не більше». Свідомість повільно поверталася в повному обсязі. «Так це був сон? Двадцять років — за двадцять хвилин?»

Ми вступили в володіння
Снів чудових, чар таємних.

Проведи нас без блудіння
По просторах диких, темних,
Де блукають дивні мрева.

За деревами дерева
Мимо, мимо вдаль несуться,
Кручі корчаться і гнуться⁷,—

згадав він безсмертні рядки Гете.

Потім поїв, розрахувався і пішов. На вулиці був, звичайно, 2018 рік. Віктор витягнув з кишені піджака мобільний телефон і подзвонив Майї.

«Здрастуй, сонце моє, — почув він милий голос. — Ти мене розбудив. Який дивний сон я бачила. І такий довгий — на цілих двадцять років». «Як, і ти теж? Долорес — це ти?» «Ні, моє сонце, — відгукнулася трубка. — Долорес залишилася там, тепер я Майя. А ти, хто ти?»

«Віктор, напевно, — похмуро відповів він, і подивився на себе в дзеркальну вітрину великого ювелірного магазину. — Майже не змінився». «Так, — продовжила Майя, — мені снився чудовий сон, в якому ми були разом двадцять років. А може, це був не сон?»

«Я чекаю тебе, кохана, — тільки і зміг відповісти Віктор. — Приїжджай швидше, у нас попереду цілих два тижні».

Наступного дня він зустрічав Майю в аеропорту. Звичайно, вона в ті ж роки виглядала значно молодше, ніж Долорес, але була сумна і мовчазна. Вони погуляли, посиділи в ресторані, а потім лягли в ліжку, і вона знайомим чином притулилася до нього.

⁷ Йоганн-Вольфганг Гете, «Фауст». Присвята. Переклав з німецької Микола Лукаш.

«Ти все пам'ятаєш?» — тихо запитав він її на вухо. «Так, — відповіла вона, — всі двадцять років». Потім помовчала і спитала: «А як же наші діти: Фернандо, Луїс, Лаура? Не можу змиритися з думкою, що їх немає вже більше чотирьохсот років». «Не журись, кохана, — відповідав Віктор. — Хіба ти не зрозуміла? Все у цьому світі існує одно-моментно, і ми, і вони теж. Часу нема, це просто причинно-наслідковий зв'язок доступних нашому розумінню подій. Ми ніколи не зможемо зрозуміти справжню природу речей, але я впевнений, що це так. Тому не будемо намагатися щось довести, а просто повіримо в це. Ми не перші, хто помітив дивину буття. Інакше б Гамлет не сказав:

Нехай дива, та ви їм не дивуйтесь.
Горацію, на світі більше тайн,
Ніж вашій вченості хоч би приснилось.⁸

«Так це може повторитися?» — запитала Майя. «Хто знає, — відповів Віктор, — все можливо». Із цією думкою він закрив очі, встигнувши подумати: «Хочу повернутися назад і дожити це дивне життя у визначений термін». І заснув...

⁸ Вільям Шекспір, «Гамлет, принц данський». Переклад Леоніда Гребінки.

ЛЯЛЯ, АБО ЦИГАНСЬКЕ ЗАКЛЯТТЯ

У десятому класі, десь у березні, до нас привели нову дівчину. Вона мала своєрідну зовнішність — яскрава брюнетка з чорними сяйливими очима, у квітчастій спідниці, плісовому жакеті й червоною хустинкою на смолянистому волоссі. Циганка. До міста прибув і став на околиці великий циганський табір. Дівчина була старша за нас. Мені тоді щойно виповнилося шістнадцять, а їй — близько вісімнадцяти, зовсім доросла. Звали її Ляля; і я її одразу примітив. Не скажу, що вона мені так уже й сподобалась, одначе надто вже незвичний мала вигляд на сірому тлі астраханської провінційної дійсності.

Знання в неї були наймізерніші, незважаючи на меткий розум і гострий язичок. Якось я їй щось пояснив з домашнього завдання, потім допоміг задачку розв'язати, потім насмілювався провести додому. Цигани винаймали квартири в приватних будинках із просторими дворами, де й розташували свої шатра та коней. Чекали теплої пори, аби вирушити далі.

Це була зона дій однієї з міських підліткових банд. Називали її «косинські» (від слова «коса»), і на свою територію, а тим більше до своїх «барिशень», вони нікого не підпускали.

Мою появу з Лялею вони сприйняли неоднозначно. По-перше: вони аж ніяк не мали права вважати циганку своєю, але по-друге: як же допустити «непорядок» на підконтрольній території.

— Слухай,— сказав мені їхній пахан, мій одноліток Паша на прізвисько «Козел», спльовуючи через залізну фіксу,— шурував би ти звідси, бо наваляємо.

— Куди це я маю шурувати? — обурився я. — А як же вона додому втрапить? Ви що, окупанти? Через ваш район уже й пройти не можна? Чи самим кортить клинці підбити?

— Ні,— відказав Паша,— це не наше. За таке цигани яйця відкрутять. — І постановив: — Гаразд, проводжай, але в нашому районі не гуляйте, тільки додому й назад. Згода?

— Згода,— відповів я і отримав дипломатичний імунітет.

А гуляли ми з Лялею переважно на Волзі. До середини квітня встановилася відчутна теплінь, потеплішали й наші стосунки. Подеколи і в чомусь ми зайшли досить далеко — адже дівчина вона геть доросла. Ну не так уже й геть. Ну аж не так, щоб, але все-таки...

Мене дуже бентежило, як до наших зустрічей поставляться її таборяни, особливо близька рідня, однак поки що підстав для тривоги не було. Батька її я жодного разу не бачив, навіть не знав, чи був той взагалі. Матінка — огрядна циганка — звертала на мене увагу не більше, ніж на будь-якого іншого хлопця з табору. За старшого ж у їхньому колективі був серйозний такий бородатий циган років п'ятдесяти. Цей тільки спитав, як мене звати, й більше мною не цікавився.

Чи було то кохання? Не знаю. Навряд, адже почуття ще не сформувалися. Радше взаємний інтерес, хоча доволі сильний.

Надходив Першотравень, свято. Через місяць ми закінчували школу, і я посилено готувався до вступу в технічний інститут.

— А ти що збираєшся робити після школи? — якось спитав я у Лялі.

— Поки що не знаю, — безтурботно відказала вона. — Мабуть, вийду заміж. Вожак уже домовляється.

— І ти навіть не знаєш за кого?

— А навіщо мені знати? — й вона перевела розмову на іншу тему.

Проте через місяць вона прийшла у великому сум'ятті..

— Ми вирушаємо звідси, — повідомила. — Через тиждень вирушаємо. А за два тижні мене вже видаватимуть — саме посаг внесли.

— Але ж ти школу не закінчиш! — закипів я.

— То й що? Я й так у десятий клас третій рік ходжу.

Але на її очах заблищали сльози.

Юначий максималізм нуртував у мене в крові, проте що я міг їй запропонувати, сам іще підліток. Провів її додому, і тут уперше на мене звернули увагу.

— Борисе, — сказав мені вожак, — більше сюди не ходи, я забороняю. Бо, гляди, матимеш проблеми.

Однак я не послухався й наступного дня прийшов знову. Цього разу мене зустріла матуся. Це було куди гучніше, ніж учора. Упершись рука-

ми в боки, вона повністю загородила своїм неохопним задом вхідні двері й говорила... Що вона казала? Це неможливо переказати. Я не чув такого ні досі, ні пізніше. Вона побажала, аби в мене все відсохло й відпало, щоб не було мені ані удачі, ані втіхи, ні щастя, ні ласки від жінок, ні грошей, ні багатства. Окремих слів я не зрозумів, але все разом це справляло доволі грізне враження.

Тут Ляля, яка стояла в мене за спиною (я проводжав її зі школи), потягла мене за руку, й ми відійшли на безпечну відстань.

— Борю, — мовила вона, — не бійся. Можливо, ми довго не побачимось, але я зараз поворожу, а ти слухай.

Ми зайшли в кущі, й вона раптом заплющила очі й заговорила незрозумілою мовою. Здавалося, то було одне довжелезне речення. Потім вона розкрила очі, поцілувала мене в губи й відвернулася.

— Я зараз піду, — сказала. — Не йди за мною.

— Що ти казала? — не втримався і спитав я.

— Це давне заклинання. Воно вбереже тебе від проклять і зурочень до нашої майбутньої зустрічі.

— А хіба ми зустрінемося?

— Ясна річ, — кивнула вона. — Неодмінно.

На другий день Ляля до школи не прийшла, не з'явилася й наступного. На третій день я не втерпів, сам пішов до них — за ними вже й слід прохолов.

— Виїхали. Геть усі, — повідомив господар.

— Куди?

— А хто ж їх знає!.. Цигани. Шукай вітра в полі..

Другодні я не пішов до школи. Стурбовані батько й мати викликали лікаря, але той нічого

загрозливого не знайшов. Я перебував у якомусь дивному стані заціпеніння — фізичного й розумового. За кілька днів усе минуло, я зумів дати собі раду, навчання тривало. Батько й мати так ні про що й не дізналися. Вони просто не помітили цієї історії, а я ніколи не відкривав її перед ними.

Доволі успішно я закінчив школу; склав випускні іспити, отримав атестат зрілості і вступив до інституту в Одесі.

Через три роки — травень 1966-го — я саме добував третій курс. Після лекцій, пообідавши в ресторані «Київ» на Грецькій площі (вдень він працював як їдальня), я мав час для прогулянки перед тренуванням. Дійшов до Соборного майдану, де сів на лаву й закурив. Роздивляючись довкола, звернув увагу, що в парку багато циганів, точніше, циганок. Вони хутко снували алеями, заговорювали до перехожих, пропонували поворожити, «позолотити руку». Одне слово — працювали. Чоловічої статі був лише один. Стояв осторонь і наглядав за порядком.

— Дай поворожу тобі, яхонтовий мій, — ураз почувся чийсь молодий голос, і поруч зі мною на лаву всілася молода циганка, підібгавши квітчасті спідниці. Далі вона пильно глянула на мене й несподівано цілком нормальним голосом спитала: — Борю, це ти? А це я, Ельвіра.

Ельвіра колись була дівчиськом, у тринадцятирічному віці вона передавала мені записки Лялі про зустріч. «Отже, нині їй шістнадцять, — подумав я. — Вродлива дівчина».

— Так, це я, — відповів.

— Ти?! — очі її раптово округлились, наче вона побачила щось дивовижне.

Далі вона хутко підвелася й голосно крикнула щось до своїх товаришок. За кілька секунд майдан спорожнів, циганки збилися у строкату зграйку і майже бігцем покинули територію.

Я сидів і нічого не міг збагнути; навіть не встиг спитати про Лялю. «А як же закляття? Адже ми мусимо зустрітись... — я труснув головою. — Ат, усе це дурниці, які в дідька заклинання, знайшов про що згадувати. Але ж Ляля...»

Того дня я так нічого й не дізнався.

Життя покотилося далі, приносило вдосталь різноманітних подій, одначе в куточку моєї пам'яті, десь у маленькій комірчині з великим замком на дверцятах, зберігалось запитання, немов таїна: «Що ж сталося?»

Як уже мовилося в одному з моїх оповідань, поволі я дійшов висновку, що всі життєві сюжети рано чи пізно завершуються. Цей завершився аж через шістнадцять літ.

Рік 1982-й. Я у відрядженні — Ставропольський край, місто Невинномиськ. Наш інститут, де я працював, готував проект реконструкції газопроводу — відведення до місцевого хімкомбінату. Я щойно приїхав і вийшов з вагона.

На пероні біля будівлі вокзалу просто на асфальті підібгавши ноги сиділа циганка середнього віку.

— Борю, — озвалась вона до мене тихо, коли я проходив біля неї, — це я, Ельвіра.

Я глянув на неї. На вигляд їй можна було дати років сорок п'ять. «Насправді їй заледве за трид-

цять, — я швидко вирахував подумки. — І я сам би її вже не впізнав».

— Ельвіро, — спинився я, — що сталося з Лялею?

— Нема вже Лялі, померла, під час пологів померла. А дочка зосталась, її теж Лялею звать. Он вона стоїть поруч із батьком.

Вона показала на кінець перону. Там спиною до мене стояла висока молода циганка у квітчастих спідницях, плисовому жакеті й червоній хустці на смолянистому волоссі. Біля неї був літній чоловік у м'якому крислатому капелюсі, з довгою, притрушеною сивинами бородою.

— Утім говорити довго нам не можна, закляття на тобі, — сказала Ельвіра, збираючись іти. — Тільки вона може...

І швидко щезла з-перед моїх очей.

Я рушив у кінець перону, намагаючись для себе з'ясувати, чи могли напівдитячі ласки спричинити нове життя. Ні, здається, не могли. Мабуть же, не могли.

— Лялю, — покликав я.

Вона обернулася. Це була вона, Ляля, в розповні сліпучої краси й молодості своїх вісімнадцяти літ — яскрава брюнетка з чорними сяйливими очима. Ми мусили зустрітись, і ми зустрілися. Я зазирнув їй в очі, і, хоч стояв теплий і сонячний весняний день, поза коміром у мене пройшов мороз.

Вона усміхнулася — і чари, я відчув це, щезли. Я «позолотив» їй «ручку» всім, що було в кишенях, і подався геть.

Біля будівлі вокзалу мені знову стрілася Ельвіра.

— Чому ж ти не йдеш? — спитав я.

— А навіщо тепер іти?! — вона всміхнулася. — Тепер уже можна й не йти. Хочеш, я тобі поворожу?

— Не треба, — відказав я. — Усе, що мало відбутися, вже відбулось.

Ми розійшлися — усяк по свій клопіт. Прощавай, Лялю! Думаю, ми в цьому житті більше на побачимось...

ЕФЕКТ ТАРО

*Ніхто не зна, що нас чекає,
А ми судьбі не довіряєм.
Ніхто ж бо наперед не знає,
Знайдемо де,
А де втрачаєм.*

Андрій Дементьєв

Коли не знаєш із чого почати, почни спочатку. Так я зараз і зроблю. Близько десяти років тому я написав оповідання «Ляля, або Циганське закляття». У ньому описані події, що реально відбувалися зі мною в минулому, їх вплив на подальше життя, юнацькі почуття, підліткові стосунки і багато іншого. Однак, треба визнати, що в реальних подіях було ще дещо, про що я не тільки не писав, але навіть не згадав. Як ви побачите з подальшого викладу, була для цього серйозна причина, а точніше — сама згадка могла стати причиною подальших подій. Відбувалися ці події так давно, що зараз, вдивляючись у минуле, я прийшов до висновку, що всі терміни можливих наслідків вже минули. У правильності висновків я не зовсім впевнений, проте спробуємо...

Так ось — 1963 рік, велике привольське місто Астрахань. Мені 16 років, я закінчую середню

школу і прискореними темпами готуюся до вступу в інститут.

Одночасно залицяюся до однокласниці – дівчиною, циганкою, з ім'ям Ляля. Спочатку її родичі на мене особливої уваги не звертали, і ми разом гуляли у вільний від навчання час. Табір поки ще був на «зимових квартирах», і я отримав рідкісну на ті та й на ці часи можливість спостерігати їх світ із середини. Самі вони називали себе роми, й іноді говорили між собою незрозумілою мені циганською мовою. Втім, російською мовою вони теж говорили цілком пристойно. Чоловіки торгували, займалися різними ремеслами, жінки, у вільний від сімейних турбот час, жебракували й ворожили в людних місцях. Мені, як начитаному і «просунутому» юнаку, звичайно, було цікаво. Але я був твердо переконаний, що всі ці ігри в карти — суцільне шарлатанство, про що якось і сказав Лялі.

— Так, — відповідала вона. — Найчастіше, але не завжди... Є і таємне знання.

Ми довго сперечалися на цю тему і нарешті вона сказала:

— Я можу відвести тебе до моєї бабусі. Вона теж гадає, але не так як всі. Якщо не боїшся?

— Чого я повинен боятися? — обурився я. — Вона мене що, наврочить?

— Та ні, — відповідала Ляля, — просто її передбачення завжди збуваються, а чи потрібно тобі так багато знати про себе?

Мені довелося довго наполягати і просити, доки Ляля, нарешті, погодилася переговорити з бабусею про мене. Минуло кілька днів, і я вже встиг забути про нашу розмову. Більше мене хви-

лювало швидке розставання з Лялею — теплішало, і табір ось-ось повинен був піти у свої нескінченні мандри під вічним синім небом.

— Завтра ввечері тобі ворожить бабуся Гіта, — несподівано повідомила мені Ляля на черговій зустрічі. Я дещо розгубився від несподіванки, але постарався привести свої думки в порядок.

— Як мені матися? — запитав я в Лялі.

— Немає твердих правил, — відповідала вона. — Головне, дуже добре подумай, перш ніж висловити якесь бажання. Воно може здійснитися. Май це на увазі.

— Як це? — не зрозумів я.

— Ну, розумієш, це гадання на картах Таро. Воно не просто визначає, що й коли відбудеться у твоєму житті. Карти самі можуть впливати на долю, змінювати порядок речей і подій. Але за все треба платити...

— Грошима? — поцікавився я.

— Якби ж. Ні, не грошима. Ось, наприклад, з тобою має статися щось неприємне, але це будуть супроводжувати якісь хороші й потрібні події. Прибери неприємність — з нею зникне і все хороше. Тому будь обережнішим і не проси нічого, понад необхідне.

Увечері, повернувшись додому, я «заліз» у ВРЕ («Велика Радянська Енциклопедія»), потім ще в кілька довідників. Одним із них, як це не дивно, виявилася книга з бібліотеки мого математика-батька «Математична теорія ігор». Те, що я звідти почерпнув, мене, м'яко кажучи, спантеличило.

«Система символів, колода з 78 карт, використовується загальною для ворожіння; складне

тлумачення, зв'язок з астрологією, окультизмом і навіть кабалою; походження й час виникнення достеменно невідомі...» Так, тут було над чим замислитися. Однак, немає сумнівів, мене чекала цікава пригода.

Тепер щодо бажань: я завжди до цього вважав себе людиною-невдахою, як тоді говорили в нашому середовищі — не фартовим. Карта мені не йшла, в «орлянку» і в «очко» я зазвичай програвав, продукти і промислові товари закінчувалися прямо перед моїм носом, коли я вистоявав за ними в нескінченних соціалістичних чергах вічного дефіциту. Якимось чином навіть з математичною точністю обґрунтував мій тато, коли йому довелося читати лекції за новою тоді ще для нас наукою — колишньою «служницею капіталізму» — теорією ймовірності. У 2010 році я написав про це оповідання «Я і ймовірність». Виходило, що я своєю участю завжди знижував вірогідність випадкового успіху, якщо не робив цей результат закономірним. Бути невдачливим для підлітка морально важко. Тому я подумав, що спробувати виправити цей природний недолік, використовуючи поки що невідомі науці практики, цілком доцільно.

Майбутнє довело наївність ще дитячого погляду на життя, але це буде потім...

Увечері наступного дня я сидів перед дуже на вигляд старою і дуже повною жінкою в задній кімнаті, без вікон, знімної квартири на околиці міста, де тимчасово мешкала циганська сім'я.

Ми розташувалися, підібгавши ноги, прямо на стародавньому, вицвілому від сонця килимі,

навпроти одне одного. Між нами в чистій склянці стояла запалена свічка зеленого кольору, і дивний запах витав у кімнаті. Ляля залишилася за дверима, ми були в цій маленькій темній кімнаті тільки вдвох.

Бабуся Гіта сиділа тихо і нерухомо, нагадуючи скіфську кам'яну «бабу», яку я запам'ятав через зображення у шкільному підручнику історії. Обличчя її було сильно заgrimоване, очі підведені чорним. Несподівано вона ворухнула рукою, дістала десь зі складок широкої барвистої сукні темних тонів незвичайно товсту колоду замацаних карт і поклала її перед собою.

— Як тебе звати, хлопчику? — запитала вона дуже низьким голосом.

Я відповів.

— Ти хочеш дізнатися долю або змінити її?

— Дізнатися, — відповів я і обережно додав: — А потім, можливо, і змінити.

— Так не буває, хлопчику; можна тільки щось одне — дізнатися, чи змінити. Вирішуй сам.

І вона замовкла. Мовчав і я. Потім зважився:

— Змінити.

— Так чого ж ти хочеш?

— Успіху хочу, — відповів тоді ще зовсім юний, але вже честолюбний юнак. — Успіху й удачі у всіх моїх справах і починаннях.

— Так не вийде, хлопчику. Гарного й поганого, успіхів і невдач у кожного з нас в житті приблизно порівну. Успіх у великій справі неминуче викличе безліч невдач в дрібніших справах. Все одно буде порівну.

— Хочу успіху у великих справах, — твердо сказав я. — З дрібними я і сам як-небудь впораюся.

І тут бабуся Гіта перший раз усміхнулася. До цього її обличчя, яке заплило жиром, було зовсім нерухомим. Потім розділила колоду на дві частини, спритно вставила одну половину в іншу, далі ще раз те ж саме. Потім виклала перед собою шість карт з дивними картинками малюнками догори, накрила їх шістьма картами малюнками донизу і швидко перемістила всі карти, утворюючи нові пари. Після цього вона розклала якийсь незрозумілий для мене пасьянс, вдивилася в карти і глянула на мене, як мені здалося, з деяким інтересом. Потім швидко перетасувала колоду, відклавши всі карти з картинками вбік.

— Витягни будь-які дві карти з колоди, — сказала вона. — І поклади їх поруч цифрами вгору.

Я зробив це. Вийшло 5, потім 6.

— Можеш іти, хлопчику, — сказала стара жінка. — Ти отримаєш те, що хотів. Правда, це буде не легко, і не впевнена, що тебе порадують результати.

Потім подивилася на дві карти із цифрами на килимі і додала:

— На 56 років, — і повторила: — на 56 років.

— Скажіть, — несміливо запитав я, — а що, потім мені везти не буде?

— Та ні, чому ж, для тебе і в цей термін мало що зміниться. Просто буде забезпечений кінцевий успіх, якщо ти будеш дуже старатися. Ну, а після цього терміну все вже буде повністю залежати тільки від тебе. Але, якщо ти розкажеш про прокування коли-небудь або кому-небудь, то воно тут же втратить силу. Так що — вихід є завжди. Але, не раджу цього робити, дуже не раджу...

І я пішов.

— Ну як? — із цікавістю запитала мене Ляля за дверима.

— Да так, нічого, — невизначено відповів я, пам'ятаючи про попередження.

— Значить, ти все-таки чогось захотів? — якось трохи розсіяно сказала Ляля і більше питань не задавала.

А через два тижні вони всі несподівано виїхали. І Ляля, і бабуся Гіта, і весь табір. Одну дівчинку з табору, Ельвіру, я зустрічав ще два рази — в 1966 і в 1982 роках. Але ситуацію це не прояснило. Я вчився, служив в армії, багато працював, ставив перед собою грандіозні, на свою думку, завдання, оступався, падав, помилявся, але йшов вперед і, як правило, домагався результатів. Звичайно, я міг віднести це до бабусі Гіти, але ж якщо багато працювати, то і без всяких карт і прогнозів можна домогтися успіху. І все ж хробачок сумніву завжди сидів у душі моїй. Нікому і ніколи я про цей прогноз не розповідав, хоча й не помічав, щоби мені відразу стало якось особливо везти. Нічого подібного. Як і раніше не «фартило» в азартних іграх, продовжували набиватися синці й шишки на вибоїстому життєвому шляху.

Але от якщо по-крупному:

— із двох рівноцінних для мене поїздів, один з яких зазнав катастрофічної аварії, я вибрав якраз уцілілий;

— у всіх, детально відомих мені, спробах замахів на моє життя, відбувалися абсолютно випадкові події, в результаті яких, як бачите, я вцілів;

– в особливо критичних життєвих ситуаціях я завжди інтуїтивно й дуже швидко вибирав найбільш ефективне рішення. Це ставало зрозумілим тільки через тривалий час, але повірте, що це так.

Частина із тих подій я описував у своїх оповіданнях, інші ще чекають своєї черги.

Отож, якщо по-крупному, то все зовсім по-іншому. Може бути і бабуся Гіта «вставила тут свої п'ять копійок». Хто знає?

Минуло багато років. У квітні 2019 року минуло 56 років з того самого дня, і я вирішив про це розповісти. Почав писати, але щось всередині мене зупинило. Тому пишу сьогодні, через ще два місяці — для надійності. Починав при яскравому світлі прекрасного каталонського ранку, а зараз за вікном уже зовсім темно, море дихає свіжим вітром, на чорному південному небі спалахнули яскраві зірки.

Значить, тепер все залежить від мене, а раніше? Так, досягав я успіху в моїх життєвих справах, але дорого за нього заплатив. Десятиліттями мені доводилося дуже багато працювати, обмежуючи час спілкування з близькими і дорогими мені людьми. Чи вартий цього той самий, досить ефемерний і тимчасовий успіх? Як багато втрачено на шляху до нього.

Збулось веління тайних мов:
Зустрів у світі він печалі,
А щастя, радість і любов
Від знаку темного втікали¹.

¹ Федір Сологуб, «Доля».

Що сказала на прощання бабуся Гіта? «Це буде нелегко, і не впевнена, що тебе порадують результати». Як у воду дивилася. Схоже, що зараз, через тривалий час я дійсно не так уже й радий минулій, цілком успішній діяльності.

А як, власне, щастя, координується з успіхом? Досяг поставленої мети — щастя? Але, це ж дуже коротка мить, і не можна порівнювати його з довгим і великотрудним шляхом до цієї самої мети.

Цікаво, а що все-таки було на тому життєвому шляху, який ми, можливо, змінили?

Але, ніхто не може знати, що могло бути, якби не сталося щось інше. Залишається тільки йти своїм шляхом.

Люблю я відчай цей мій безмірний,
В останній краплі радість дана.
Одне я тільки тут знаю вірне:
Будь-яку чашу пити — до дна².

² Зінаїда Гіппіус, «До дна».

ЗМІСТ

Передмова	7
-----------------	---

БАНК

Піастри, піастри, піастри... ..	10
<i>Переклала Галина Біленко</i>	
Банківський білет у мільйон доларів	22
<i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	
Нові часи, або На війні як на війні	33
<i>Переклала Леся Мудрак</i>	
Нові часи-2	40
<i>Переклала Леся Мудрак</i>	
Москва-1995	45
<i>Переклав Віктор Баранов</i>	
Рідкісний мудак	53
<i>Переклала Валентина Пасічна</i>	
Муха	61
<i>Переклав Михайло Каменюк</i>	
Роби, що мусиш... ..	67
<i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	
Чудо	75
<i>Переклав Ігор Павлюк</i>	

НЕВИПАДКОВІ ПАРИ

В умовах пустелі	86
<i>Переклав Віктор Баранов</i>	
Боря і чарівні двері	96
<i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	
Боря і чарівні двері (продовження)	105
<i>Переклав Ігор Павлюк</i>	
Майстерність актора	114
<i>Переклав Юрій Попсуєнко</i>	
Карету мені, карету	123
<i>Переклав Ігор Павлюк</i>	
Сни	136
<i>Переклав Віктор Баранов</i>	
Сни-2, або Мінливості любові	153
<i>Переклав Ігор Павлюк</i>	
Ляля, або Циганське заляття	166
<i>Переклав Віктор Баранов</i>	
Ефект Таро	174
<i>Переклав Ігор Павлюк</i>	

Літературно-художнє видання

ФІНКЕЛЬШТЕЙН
БОРИС ГРИГОРОВИЧ

МОЗАЇКА

збірка оповідань

Відповідальний за випуск
Юрій Ковальський

Художнє оформлення, оригінал-макет —
Олексій Біленко

Художньо-технічний редактор
Любов Гльченко

Коректор
Людмила Гребельнік

Підписано до друку 25.09.2019.
Формат 84x108 1/32. Гарнітура Garamond.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 9,66. Зам. №

ТОВ «Журнал «Радуга»,
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51-А.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців:
серія ДК № 5209 від 15.09.2016.

Надруковано ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»,
02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців:
серія ДК № 2715 від 07.12.2006.